Уводъ въ историята на българския езикъ.

Прѣгледъ върху българскитѣ говори.

Отъ Д-ръ Б. Цоневъ.

I.

Всѣки единъ народъ, взетъ изцѣло съ разнообразния си животъ, прѣдставя цѣлъ миръ отъ факти и явления, които могатъ да бѫдатъ събирани, описвани, изучвани — съ една дума всичкитѣ могатъ да служатъ за *научно изслѣдване.* Тукъ е история, вѣра, нрави, жилища, облѣкло, езикъ, изкуства и всичко, що е свързано било съ душевния, било съ материалния народенъ животъ. Това всичко дава огроменъ материалъ за изучване, та съставя широка наука съ много отдѣли, на която най-прилѣга името *народоука* (ср. Сбм. I., 26.) — едно защото об'ема всичко, що се отнася до еди-кой-си *народъ,* и друго, защото съ тази наука се занимаватъ по право и по длъжность *самитѣ синове* на съотвѣтния *народъ,* понеже е тѣмъ най-достѫпна.

И нашиятъ народъ, макаръ и тъй малъкъ, подава широко поле за научна работа, която съ най-голѣмъ успѣхъ ще извършимъ пакъ ние, синове негови, защото лежи най-близо до сърдцето ни.[1])

[1]) Туй, що казахме, има особено значение за нашия *български езикъ,* който на роденъ българинъ ще е винаги по-свой и по-понятенъ, отколкото на чужденецъ. Не отказвамъ, че и чужденецъ би могълъ съ успѣхъ да изслѣдва езика ни — това доказватъ хубавитѣ студии на покойния Облакъ върху българскитѣ говори, но много ли сѫ тия чужденци, които биха се посветили на българската наука! Ала пакъ ще кажа, че вънщенъ изслѣдвачъ на бълг. езикъ рискува повече да падне въ грѣшки, отколкото нашенецъ. Примѣри за това имаме доста и то именно изъ областьта на българската филология. Извѣстниятъ сборникъ на *Вл. Качановскій* (Памятники болгарскаго народнаго творчества, Спб. 1882.) съдържа на 555 страници 225 пѣсни отъ Западна България — значи цѣло съкровище; но за жалость тоя хубавъ материалъ не е записанъ добрѣ, и то защото събирачътъ или записвачътъ му като чужденецъ не е схваналъ хубаво българскитѣ звукове и тъй е изпъстрилъ книгата си съ грѣшки, щото става мѫчно употрѣбима за научна работа; затова и основаниятъ върху тоя сборникъ *„Очеркъ грамматики западно-болгарскаго нарѣчія“* отъ Тахова (Казань, 1891.) е злополучна работа. Хубавъ примѣръ за това е и *рѫчникътъ на Дювернуа,* който при всичката си обемность и прѣдимство като първо по рода си дѣло, показва на всѣка страница слабитѣ познания по бълг. езикъ на автора. Та и самъ великиятъ *Миклошичъ* не грѣши ли често говорейки за *бълг. езикъ?* Па и какъ мащински се разглежда бълг. езикъ въ съчиненията му! А какво да кажемъ за полската

Щомъ изучимъ отъ всички страни бълг. езикъ, изучили сме и бълг. народъ; защото *езикъ* и *народъ* сж двѣ нераздѣлни понятия — па даже едно и сжщо — както ни показва двойното значение на дума ѩзыкъ по старобългарски. Затова народъ се изучва най-добрѣ по езика си или по словеснитѣ си производби.

Развитието, напрѣдъкътъ и цѣлиятъ животъ на единъ народъ се отразява най-добрѣ въ езика му.

Ето защо една отъ най важнитѣ научни задачи на всѣки образованъ народъ е да изучи *миналото* на езика си, както и *сегашнитѣ му свойщини по всичкитѣ му говори*. Говорейки частно за нашия български езикъ като наученъ прѣдметъ, българската филология има да рѣши тия три главни задачи:

1) Да установи, какъвъ е билъ българскиятъ езикъ, когато се отдѣля отъ другитѣ нему сродни езици;

2) Какъ се мѣнява и развива бълг. езикъ, докато живѣе отдѣлно за себе си;

3) Какъвъ е *сега* бълг. езикъ слѣдъ всичкитѣ си мѣнитби.

Понеже всѣки езикъ има на себе си сродни езици, то за да захванемъ историята му, трѣбва прѣди всичко да опрѣдѣлимъ мѣстото му къмъ тѣзи езици и, като го отлжчимъ отъ тѣхъ, да слѣдваме отдѣлното му развитие. Въ случая съ бълг. езикъ има да покажемъ прѣди всичко, въ какво родство стои той *къмъ другитѣ славянски езици* и *по какво се различава отъ тѣхъ*. Слѣдъ като го отдѣлимъ тъй отъ сроднитѣ му езици и го вземемъ като самобитна единица, изслѣдваме историческитѣ му сждби и мѣнитби. А понеже различаваме *книжовенъ* и *народенъ* български езикъ, то ще трѣбва да се прослѣди развитието, както на единия, тъй и на другия; тъй ще получимъ пълна история на езика си, която ще обема въ себе си двѣ нераздѣлни части: *сжща история на бълг. езикъ* и *българска диалектология;* първата има за основа *писменитѣ паметници* отъ най-старо врѣме до наши дни, а втората има за прѣдметъ *живитѣ народни говори*. Съ други думи историята на бълг. езикъ, взета въ тая си двойна смисъль, има за цѣль да изслѣдва *развитието на бълг. езикъ по врѣме* и *по мѣсто*, сирѣчь да разгледа и обясни промѣнитѣ,

---

„История на бълг. езикъ" отъ *A. Kalina* — при всичкото ни желание да се съгласимъ съ благата критика на Дринова (Пер. Сп. XL. стр. 664.—671.)? По-добра е книгата на *П. Л. Лавровъ*, Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, Мва, 1893., но и тя има доволно грѣшки, произлѣзли отъ криво схващане свойствата на бълг. езикъ. Вж. рецензията на *Милетича: Два труда по историята на бълг. ез.* Сбм. X. кн. отд. 3—63. — Затова, ако има наученъ прѣдметъ, съ изслѣдването на който българинъ (разбира се подготвенъ за работа) ще успѣе повече отъ чуждинецъ, то е родниятъ ни езикъ, който чака насъ пакъ, за да бжде и научно разработенъ и художествено изтъщенъ. Тукъ има работа за всѣкиго, защото езикътъ самъ по себе си е работно поле не само за учени, а и за художници, па и за прости наблюдатели, защото може да се разглежда отъ разни страни: *ученъ* ще го изучва, за да установи *законитѣ* и да обясни *мѣнитбитѣ* му прѣзъ вѣковетѣ; *художникъ* ще го учи зарадъ *хубоститѣ* му и за да може да си послужи съ него като съ гиздаво орждие на мисъльта. Но учени и художници могатъ да се ползуватъ отъ готовъ материалъ, събранъ не отъ тѣхъ сами, а отъ *хора наблюдателни*, които записватъ разнитѣ му свойщини и тъй доставятъ наученъ и художественъ материалъ по бълг. езикъ. Ако нѣмаше и такива скромни сътрудници, днесъ не щѣхме да се гордѣемъ съ толкова диалектични и фолклорни сбирки, по които можемъ вече смѣло да работимъ въ една или друга посока.

които ставатъ съ него, откакъ заживява като *книжовенъ езикъ,* а въ сжщо врѣме да изслѣдва неговитѣ *разклонения по говори и нарѣчия.* Понеже днешниятъ български писменъ езикъ е смѣсь отъ български живи говори, то кога разглеждаме неговото историческо развитие, неволно ще ни се мѣркатъ прѣдъ очи днешнитѣ български говори и обратно — кога изучваме днешнитѣ говори, наиждаме у тѣхъ на много старински остатъци, които въ днешния книжовенъ езикъ нѣма. Па тъй бива, кога изучваме исторически всичкитѣ живи езици. Ето защо можемъ каза тогава, че историята на единъ езикъ и диалектологията му сж двѣ половини отъ едно цѣло: първото прѣдполага *писменость,* а второто — *живи говори.* Ако нѣкой езикъ не бѣше се развилъ до книжовенъ, щѣхме да изучваме само неговитѣ говори, т. е. щѣхме да имаме за него само диалектология. Но кога е дума за живъ *книжовенъ езикъ,* едно безъ друго не може; защото разглеждайки развитието на бълг. езикъ *по врѣме* имаме наистина прѣдъ видъ повече *книжовниятъ български езикъ,* но гледаме при това да установимъ, кои *нарѣчия* сж взимали участие тъй или инакъ при образуването на тоя общобългарски литературенъ органъ; когато пъкъ изслѣдваме развитието на езика си *по мѣсто,* сирѣчъ образуването на българскитѣ говори, гледаме да установимъ, *какво е старо, какво е ново* въ тия говори и какъ отъ единъ цѣлокупенъ езикъ се развиватъ полека-лека разни говорни особености, докато нарастатъ съ врѣме до диалектични разлики. Кога излагаме историята на българския писменъ езикъ, вървимъ по хронологиченъ редъ отъ *старо къмъ ново врѣме,* а изслѣдвайки единството на българскитѣ говори, вървимъ *назадъ* — отъ наше врѣме къмъ отдавна минали години, — за да дойдемъ до оная обща точка, отгдѣто си мислимъ начетъкътъ на българското диалектично разклонение.

Тъй постжпваме, за да можемъ полека-лека съ врѣме да възстановимъ оня прабългарски езикъ, който сж донесли балканскитѣ словѣне въ новото си отечество отсамъ Дунава, или който се е говорилъ като нарѣчие още въ първоначалната общославянска родина. И кога се възстановятъ така всичкитѣ днешни славянски езици, по-лесно ще бжде да си прѣдставимъ ликътъ на общия праславянски езикъ, който отъ своя страна ще помогне да се възстанови пъкъ общиятъ литославянски езикъ, което е крайна цѣль на славянското езикознание.

Историческото изслѣдване на българския езикъ има голѣмо значение не само частно за насъ българитѣ, но и за цѣлата *славянска наука,* защото ни отгатва много въпроси, които засягатъ историята на всичкитѣ славянски езици. А понеже нашиятъ езикъ се гордѣе съ твърдѣ стари писменни паметници, то и *въ сравнителното езикознание* заема видно мѣсто и съставя, можемъ каза, важно звѣно въ веригата на индо-европейскитѣ езици. Безъ старобългарскитѣ паметници славянската филология не би направила тоя успѣхъ, съ който се гордѣе сега; тя не би помогнала тъй добрѣ на общото сравнително езикознание, ако нѣмаше *старобългарски езикъ,* запазенъ намъ точно и ясно по живия му народенъ изговоръ прѣди хиляда години. Имайки прѣдъ видъ туй голѣмо значение на старобълг. езикъ отъ

една страна, отъ друга — тъмната неизвѣстность, въ която бѣха до скоро затулени българитѣ и езикътъ имъ, разбираме хубаво, какъ можеха лесно да се заблудятъ и най-даровити умове относително *произхода* на тоя стародавенъ езикъ, и какъ би се повлиялъ всѣки отъ национални чувства, да го счита за езикъ по-близъкъ до своята си народность. Изучването на българскитѣ говори ще ни обясни и този въпросъ, ще ни утвърди още повече въ убѣждението, че езикътъ на Кирила и Методия наистина произхожда отъ българска земя и стои най-близу до днешния български езикъ. Тъй освѣнъ толкова звукови и формални прилики, що ни доставятъ българскитѣ говори като хубаво доказателство за по-близко родство между старо- и новобългарски, българската диалектология ще ни докаже единъ день, че всичкитѣ онѣзи хубави думи, познати намъ отъ старобългарскитѣ паметници, сѫ достояние още и днесь на българския езикъ — разбира се не вече като общоупотрѣбителни, а като провинциализми. Кой не е сѣщалъ радостно чувство, кога прѣглежда диалектични или фолклорни материали и срѣщне безнадезби нѣкоя старобългарска дума, за която не е ни мислилъ, че я има още по бълг. говори? Такива думи ти се струватъ като далеченъ от'екъ отъ онуй старо врѣме, когато всичкитѣ български словѣне сѫ ги говорили като обикновени; но днесъ за днесъ ги считаме или за дълбоки провинциализми, или за високи книжовни изрази, приети наново отъ руската литература. Едно врѣме, когато г. В. Стояновъ извѣсти най-напрѣдъ за такива рѣдки думи отъ Шуменския говоръ (сПсп. I., 175.), бѣхъ честитъ, че можахъ да си запиша тѣзи отъ тѣхъ: *звъ* (**зъкати**), *съсѐд, веще, нѝн'ẹ* и *жрът'* (**жрѫдь** = пъртъ, върлина); оттогава насамъ заедно съ фолклорнитѣ и диалектични материали се набраха толкова старински думи, щото днесъ бихме вече казали, че почти всичкитѣ старобългарски думи сѫ засвидѣтелствувани въ новобългарскитѣ говори. Остава само да се установи, гдѣ и гдѣ се употрѣбятъ тия думи, за да можемъ по това да сѫдимъ за по-ближното отечество на старобълг. езикъ. Споредъ до сега събранитѣ материали по тоя въпросъ излиза, като че южна и югозападна Македония държи първенство, както откъмъ старински думи, тъй и откъмъ думи съ старински изговоръ. Тъй напр. рефлекситѣ на старобългарскитѣ носовки намираме най-добрѣ завардени въ Костурско и Солунско, па и откъмъ старински думи тия сѫщи краища държатъ първо мѣсто заедно съ другитѣ македонски говори. Хубава и благодарна работа би била да се сберать наедно всички тия думи и да се изучатъ както споредъ диалектичното имъ разпространение, тъй и споредъ значението имъ накъмъ старобългарски. Тѣ сѫ сега пръснати по разнитѣ наши сбирки отъ народни умотворения, както и въ разнитѣ обработени и необработени диалектични материали, гдѣто любопитниятъ изслѣдвачъ на бълг. езикъ лесно ще ги познае, защото блѣщятъ като бисери съ чистата си старинность. И наистина, кой не ще отличи напр. думата *ланити* като старобългарска, па била тя и между рой други нови думи? А тая рѣдка и хубава дума намираме отъ *Ксантийско* (Скечанско), забѣлѣзана отъ Ст.

Шишкова, въ неговото фолклорно сборниче *„Родопски старини"* кн. III., стр. 58.; стб. дума **вратъ, вратоградъ** намираме въ Дебърско: *ворт,* Шапк. VIII. 5. и Сол. кн. 274. **искоусити** въ старото знач. срв. Шапк. VIII., 116., **грънець** ibid. 90.; **отрѣшити** въ знач. *отвързувамъ* е запазено въ Кайларско: *отрешвам,* Сол. кн. 275.; *дре'о* — значи **дрѣво, а не дръво** намираме въ Охридско и Дебърско, Шапк I,. 114., V., 475., VIII., 63.; **вельи, велье** срв. *веле чудо,* Милад. 425., 508., *вело кале,* Соф. Сбм. IV. 64.; **прамы** е запазено въ Разложко: *прàмен* = повѣсмо, Новини, IV., 48.; старата дума **кръкъ** = вратъ намираме въ израза: *нà кьркач,* Сбм. VII., 465. отъ Велесъ; **улѣнъ** си е запазена цѣла въ Сѣрско: *чл'ан,* Сол. кн. IV.—VII., 276.; **жхати** е запазено въ Котелъ: *въхам* = „слъхасвам", Сбм. XV., 183.; **спѣшити** въ сжщи смисълъ намѣрихъ въ една ржкописна сбирка отъ Тиквешъ: *спèша* кàко попадùа за цръква; старобългарскиятъ изразъ **мнитъ ми са** е засвидѣтелствуванъ отъ *Костурско* (Солунски книжици, II., 57).: *на ни-му се мниèше,* вж. още Сбм. VI., 14.: *мли ми се;* стб. дума **блюдьць** въ сжщия смисълъ *(коливо* и *блюдо)* срѣщаме въ *Мориовско,* сПсп. XLIII., 301.; тамъ се срѣща и *миса* въ сжщи смисълъ: *блюдо,* сПсп. XLVII, 812.; срв. още *бл'уд* у Матова, Сбм. VII., 456. гдѣто намираме още: *круссц, бърлок, трем;* стб. глаголъ **вѣси** срѣщаме подъ форма *веш* въ Прилепско: као шчо си *веш, Мирчевъ,* Рѣчникъ на прилѣпския говоръ (още непечатанъ); думитѣ *кобел* (**кѫблъ** вѣдрица, кофа), Милад. 365., *повелна* (заповѣдь), **сланоутокъ,** *одвет, енза* (**азба**), *ангула* (**жгоулы**), *бенки* (**пѫгы**) сж съвсѣмъ обикновени по югозападна България; но освѣнъ тѣхъ: **плуе** въ смисълъ на „хем": *паче* и ıабалко носим Сбм. VI., 145., отъ Прилѣпъ; *снубнùци* = сгледници (Сол. Кн. I., 31., отъ Костурско) или *женихли;* **прашати**: поіди ıа прашаі, Битолско, Шапк. III.—IV. 366.; **опьрати** въ стария смисълъ: та ми *опрала* (убила) две л'ути змии, Шапк. V. 52. Сбм. II., 185.; **мьчь** = *меч,* казватъ на единъ уред като мечъ, съ който чистятъ пъздеръ, Прил. (Мирч.); **погыбѣль** = *пòгибел* казватъ на послѣдната фаза отъ мѣсеца (разсипъ), Прилѣпъ; *ỳбрус* (**оуброусъ**) наричатъ една женска забрадка въ Прилѣпъ; **оудъ** е запазено въ *ỳдина* = месо безъ кости, Велесъ, Матовъ, Сбм. VII., 472.; *сугуба* = съвсѣмъ, е навѣрно сжщо каквото и **соугоубь,** Мирч.; **жрѣбии** въ сжщи смисълъ се употрѣбя въ форма *ждребче,* Прил., Мирч. Въ Прилѣпско се срѣщатъ и думи: **дрaслъ** — *дръсло* = страхливецъ, срв. руски *дряхлый,* **дръколь** — *дьркул* = старъ човѣкъ, Мирч.; пакъ тамъ: *внедоапица* по всѣка вѣроятность народна етимология, съ която е замѣнена старобълг. дума **вънезаапѫ**, срв. още *изнаапец* отъ Малешево, „Новини", VI., 53. Македонското *видàсиф се* крие въ себе си стб. **оужаснѫти са**; а частица **бо**, тъй често употрѣбителна въ старобълг., я намираме въ родопската дума *будùн* = кой-годѣ, отъ **бо+юдинъ**; сжщата частица се крие, заедно съ друга една тъй сжщо честоупотрѣбителна въ старо врѣме (**же**), въ дума *боже* или *божем* = ужъ — отъ **бо+же**. Въ прѣдговора на Шапкаровия Сборникъ, кн. I. стр. XX.—XXII., срѣщаме споменати още много такива думи, все отъ югозападна България, които не сж изтълкувани, ала по самия си

обликъ изпъкватъ като старински: *бедро, брак* (още Милад. 24. отъ Струга), *бреме, весло, влас, враг* (и въ Родопитѣ: *врагбат*), *единок, зърцало, жолна,* (жлъна = жълтурка), *детел — детло* (дятель), *коб* (кобь), *кобим, начеток, позно, колебка* и *колевка, кресница, коложег, сък* и *сак* (сѫкъ), *сокач, фрънк, хърбет.* Като прибавимъ къмъ тия думи още и думитѣ съ старински изговоръ, що ги срѣщаме по *Солунско* и *Костурско,* можемъ вече смѣло да твърдимъ, че люлката на старобълг. езикъ лежи именно въ тия прѣдѣли, най-близки до гръцкия животъ и култура, както сега тъй и открай врѣме.[1])

---

[1]) Колкото по извѣстни ставатъ българскитѣ говори, толкозъ пò губи основа Миклошичевата „панонска" хипотеза; тъй че днесъ за днесъ едва ли има нѣкой сериозенъ ученъ да поддържа още панонския произходъ на стария черковнославянски езикъ; тази хипотеза се погреба заедно съ великия си създатель и днесъ като диря отъ нея стои само названието *старословѣнски езикъ,* що го употрѣбятъ още нѣкои учени, ала не да означаватъ съ него езикъ на старитѣ *словѣнци,* а само по навикъ и традиция. Всички сѫ убѣдени, че езикътъ на К. и М. произлиза отъ български краища, че той е български езикъ, само не всички го наричатъ *старобългарски,* а си употрѣбятъ още старитѣ названия. Тъй напр. рускитѣ слависти, а по тѣхъ и много нѣмски, го наричатъ *черковно-славянски.* Ягичъ и нѣкои нѣмски, чешки и хърватски учени го наричатъ *старословѣнски,* безъ обаче да поддържатъ съ това и старата Миклошичева теория; *Лескинъ, I. Шмитъ, Гайтлеръ, Х. Хиртъ* и *Калина* го наричатъ направо *старобългарски.* И който само не вникне въ днешнитѣ български говори, особено югозападнитѣ, той може още да се съмнява, че отечеството на старобълг. ез. е пакъ етнографична България, а по-близко опрѣдѣлено, *Солунската областъ.* Покойниятъ Облакъ, който бѣше отъ най-напрѣдъ горещъ защитникъ на *старословенското* име, веднага промѣни мнѣние, щомъ се запозна по-отблизу съ българскитѣ говори. Въ своитѣ послѣдни статии, както и въ „Macedonische Studien", обявява на нѣколко пѫти именно солунския говоръ за наслѣдникъ на Кирило-Методиевия езикъ. „Само още нѣкои и други склонидбени остатъци и въ нарѣчието на Сухó ще намѣримъ езика на Кирила и Методия", пише Облакъ отъ Солунъ (13/XII. 1891.) на Ягича. А въ рецензията си върху книгата: *Zgodovina slovenskoga slovstva* I. (отъ проф. Karol Glaser, Ljubljana, 1899.), гдѣто вече доста подробно разглежда и обара доводитѣ на Шафарика и Миклошича за произхода на Кирило-Методиевия езикъ, изрично казва: „Панонска словѣнштина е само фантомъ. А споменътъ на нашия великъ Миклошича ще почтемъ повече съ това, ако погледнемъ истината право въ очитѣ. Нека оставимъ старословѣнщината на македонскитѣ българи, но затова нека се пъкъ гордѣемъ, че старата славянска книжнина е цъвтѣла у нашите прадѣди — у словѣнитѣ въ Коцеловата държава — ако и не захваната у тѣхъ; и съ това си запазваме народното право за IX. вѣкъ". Ягичъ се двоуми още, гдѣ да постави това българско нарѣчие, отъ което произлиза старобълг. езикъ. Въ Arch. XX., 37. (Einige Streitfragen) изказва мнѣние, че, сѫдейки по употрѣбата на нѣкои глаголни форми (нѣсъ, несоша), това нарѣчие ще е било по-близу до сръбски; а сѫдейки по замѣната на еровете (ъ съ *о* и ь съ *е*), то ще трѣбва да се търси въ прѣдѣли, по-ближни до руския говоръ. Аористнитѣ форми едва ли биха били толкова мѣродавни, кога е дума за отечеството на старобългарски езикъ, защото въ такъвъ случай би трѣбвало да се иматъ прѣдъ видъ изобщо *всичкитѣ* старобългарски форми; тогава, разбира се, едно кое-да-е сръбско нарѣчие ще бѫде много по-близу до старобългарски, отколкото кое-да-е българско. Макаръ и да считаме горнитѣ глаголни форми за маловажни признаци, пакъ ще забѣлѣжимъ, че и тѣ сѫ завардени въ днешния български езикъ; именно аор. форма *нѣсъ,* срещу която стои въ сръбски *нијех,* е завардена въ твърдѣ разширеното у насъ причастие *донел, донела, донело,* което напълно отговаря на сръбското *донијела;* а то не е сърбизъмъ, защото го срѣщаме не само на западъ (Велесъ) но и въ Търново, Ловѐчъ, Копривщица дори и въ Винга, та още Миклошичъ го споменува въ Lautl.[2] 366. А пъкъ аор. окончание на *-шѧ* срѣщаме не само въ северозападнитѣ наши говори, гдѣто може да се вземе за сръбско влияние, но и въ *Разлошко,* а именно въ с. *Добриница,* гдѣто споредъ Д. Молеровъ, мой студентъ, тя се употрѣбя за 3. pl. imperf.: *идааше, носааше* (въ другитѣ разлошки села: *иде'а, носе'а*): *две деца носааше ручок; ага течѐше чешмата, за боле заливааше вода* (вж. и „*Новини*", отъ 1896. г. брой 24.). Струва ми се, че нищо не прѣчи да считаме крайното *-ше* въ тая форма за идентично съ старобълг. аор. оконч. шѧ, макаръ че се употрѣбя за имперф. Тукъ имаме интересенъ примѣръ за взаимна замѣна между двѣ форми — сѫщо тъй, както и въ общобългарски пъкъ хѫ отъ старобълг. имперф. служи за окончание на аор. Но азъ считамъ тия формални признаци, както рекохъ, за по-маловажни отъ фонетичнитѣ; за мене вториятъ признакъ, именно изговорътъ и замѣната на еровете въ новобългарскитѣ говори струва много повече; но тогава нѣма да търсимъ родината на старобълг. езикъ нѣйдѣ по-близу до руската говорна областъ, а напротивъ пакъ къмъ югозападна България, защото откъмъ тая страна тъкмо югозападнитѣ бълг. говори стоятъ най-близу до

Изслѣдването на български езикъ, било по книжовнитѣ му паметници, било по живитѣ му говори, има покрай чисто научната си цѣль още и *практична,* т. е. излагайки научнитѣ истини за българския цѣлокупенъ езикъ, да ни подсѣти, че нашата книжнина се нуждае още отъ единъ добрѣ уреденъ органъ на българската мисъль, отъ единъ богатъ и гладъкъ писменъ езикъ, който да бѫде срѫчно орѫдие както за наука, тъй и за художество. Ето и въ тая посока историята на езика ни ще ни покаже, гдѣ какво имаме и кое би било сгодно да влѣзе въ нашия книжовенъ езикъ, за да стане общо благо за всинца ни. Още по-голѣмо значение има историчната и диалектологична проука на езика ни за уреждането на *правописа.* Изслѣдвайки историческото развитие на езика си, ние узнаваме, що е старо, що е ново, що е сѫществено и що не е — съ една дума получаваме по-ясенъ гледъ както върху вѫтрѣшния строй на езика, тъй и върху неговото външно облѣкло — правописа. Тогава ще се увѣримъ въ една истина, че нашиятъ български езикъ *въ развитието си* е отишелъ твърдѣ много напрѣдъ, но *по правописа си* е останалъ още много, много назадъ. А щомъ узнаемъ тази истина, отърсваме се отъ много прѣдразсѫдъци и гледаме съ по-трѣзни очи това осе гнѣздо, каквото е българското „правописание“.

Покрай старобълг. езикъ и старата наша книжнина важно значение за историческото и всестранно изучване на бълг. езикъ иматъ, както рекохме, *живитѣ български говори,* които макаръ още живи и прѣсни прѣдъ очитѣ ни, въ сѫщность криятъ много старински остатъци въ себе си и тъй подпълнятъ оная верига отъ промѣни, наречена история на бълг. езикъ.

Далечъ сме още отъ врѣмето, когато можемъ каза, че сме изучили както трѣбва нашия езикъ по разнообразнитѣ му говори; но понеже и до сега е направено вече доста, па имайки на умъ, че въ това дѣло могатъ да работятъ повече работници, отколкото по други клонове отъ нашия народенъ битъ, надѣваме се, че скоро ще разполагаме съ толкова диалектиченъ материалъ, та да можемъ говори съ повече подробности върху българскитѣ говори. Голѣма надежда полагамъ на *програмата,* що я печатахъ и раздадохъ миналата година; тя ще ни достави по-систематично събранъ материалъ, по който ще можемъ и по-здраво да сѫдимъ за нашитѣ говори. А че мнозина сътрудници сѫ я взели присърдце, заключавамъ по отзивитѣ и по досегашнитѣ резултати отъ нея:

старобълг., въ тѣхъ се замѣняватъ ероветѣ най-правилно (ъ съ *о* и ь съ *е*): *токмо — темно; мох — теща* и пр. Ето защо, сѫдейки и по замѣната на ероветѣ, ще трѣбва да туримъ старобългарски езикъ въ югозападна българска область. Въ послѣдното си дѣло Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache, II. 77, 81, Denkschr. XLVII. дѣло, което може да се нарече сѫща апология на старобългарски езикъ, защото е открай докрай проникнато съ идея, да се докаже българскиятъ произходъ на Кирило-Методиевия езикъ, Ягичъ вече по-рѣшително и по-опрѣдѣлено, отколкото до сега, се изказва по тоя въпросъ, приемайки за изходище на старобълг. езикъ областьта между Солунъ и Цариградъ „южно отъ Ахъръ-Челеби“. Разбира се, това има да се докаже още слѣдъ подробно изучване българскитѣ говори сравнително съ старобълг. езикъ; но доколкото познавамъ родопските говори, едва ли бихъ отдалъ сега за сега тѣмъ тая честь прѣдъ Солунскитѣ и Костурскитѣ говори, които съ носовкитѣ си и съ рѣчника си запазватъ такава хубава връзка съ старобългарски.

получени сж вече материали, събрани по нея отъ *петь* разни говори. Имайки сега прѣдъ видъ тия материали, както и толкози вече издадени прѣди, освѣнъ това и разполагайки съ доста свои бѣлѣжки по разни бълг. говори, които изучвахъ самъ на мѣсто или посрѣдствомъ компетентни лица, мисля, че не ще бжде рано, ако дамъ още отъ сега единъ *прѣгледъ върху българскитѣ говори,* който прѣгледъ тъкмя за напрѣдъ да развия въ сжща *българска диалектология,* но сега цѣльта ми е само да дамъ едно по-ясно разпрѣдѣление на българскитѣ говори, за да улесня съ това бжднитѣ сътрудници по нашата диалектология, както и да имъ загатна, върху кои говорни особености да обрѫщатъ повече внимание за напрѣдъ и кои говорни групи отъ коя страна да изучватъ повече.

II.

Български езикъ заема въ кржга на славянскитѣ езици най-южно мѣсто и се допира отъ една страна съ *сръбски,* отъ друга — макаръ и не тъй плътно — съ *руски;* затова има и повече прилики съ тия два славянски езика, отколкото съ другитѣ, съ които се не досѣга. Но понеже допирътъ между български и сърбски отъ една страна и между български и руски — отъ друга не е отъ еднакво свойство, то и приликата на бълг. езикъ съ руски и съ сърбски не е еднаква. Докато сърби и българи живѣятъ отъ толкози врѣме тѣсно приближени и на дълга погранична линия, то сношението между българи и руси става по една тѣсна ивица — каквато е Добруджа — и тя не вредомъ чиста отъ другородни плѣмена. Тъй че за право речено сжщинско съсѣдство между българи и руси днесъ *нѣма.* Но ако пъкъ между руски и бълг. езикъ намираме нѣкои прилики, тѣ се дължатъ повече на *много по-старо съсѣдство,* т. е. още отъ онуй врѣме, когато руси и българи (тогава *словѣне*) живѣли едно до друго въ старитѣ си жилища *около Карпатитѣ.*[1]) Такива прилики сж напримѣръ еднаквото *ударение* въ общобългарски и руски, подиръ — еднаквата замѣна за староб. *ерове* — *о* за *ъ* и *е* за *ь* — свойствена още на старобългарски и на днешнитѣ български говори. Па и българската замѣна за старославянскитѣ звукови ставки *tj* и *dj* стоятъ по-близу до днешния руски изговоръ на сжщитѣ звукове,

---

[1]) По въпроса за прастаритѣ жилища на славянитѣ най-вѣроятно ми се струва мнѣнието, що го подпови и поддържа въ послѣдно врѣме чешкиятъ етнографъ A. Niederle (Slovansky Přehled, II., 1., и Věstník slovanských starožitností II.), който се застжпя за областьта около *Карпатитѣ* и то въ равнището на изтокъ отъ Висла до Днепъръ и до рѣка Десна, а на сѣвероизтокъ дори до Смоленскъ. Това изходище за славянитѣ е твърдѣ приемливо, щомъ се вземе прѣдъ видъ, че *днешнитѣ* славянски жилища се намиратъ все около него, т. е. като че еднакво се подигнали напрѣдъ по цѣлата периферия на старото си обиталище. J. Schmidt въ съчинението си Zum indogermanischen Vocalismus (II., 201.), гдѣто прилага своята вълнообразна теория върху славянскитѣ езици, казва: „Макаръ и заетитѣ отъ славянитѣ мѣста да сж търпѣли разни промѣни въ историческо врѣме, пакъ първоначалнитѣ отношения на славянскитѣ народи си останали и до днесъ такива, каквито сме принудени да приемемъ за прастаро врѣме“. Тъкмо това казва и Ягичъ, говорейки по сжщия въпросъ (Arch. XX., 22): „Споредъ както славянитѣ се разселвали въ видъ на черди, струва ми се, че и слѣдъ разширението си по централна и южна Европа тѣ запазили доста точно сжщия образъ на прѣдисторичния си микрокозмосъ; за това смѣтамъ историчната имъ, т. е. сегашната групировка като разширение на прѣдисторичната“.

отколкото до сръбския.[1]) Но освѣнъ тия прѣдисторични сходства български и руски иматъ дълги исторически сношения по *книжовенъ пжть*, които сношения развиватъ пъкъ литературни прилики между тия два езика. Отъ най-напрѣдъ, именно отъ 10.—15. вѣкъ заематъ *руситѣ* отъ българитѣ, а подирѣ — отъ 17. вѣкъ дори до днесъ, заематъ пъкъ българитѣ отъ своитѣ братя руси толкова книжовенъ имотъ, че обогатяватъ писмения си езикъ съ много литературни изрази, които сега сж общи и на двата езика. Тъй че днешниятъ нашъ писменъ езикъ има много общи чърти съ руския, докато *народниятъ* ни езикъ стои много подалечъ отъ него и се приближава повече къмъ *сърбския*.

Къмто сръбски отношението е друго: тукъ първоначалното сродство е по-далечно, а книжовнитѣ връзки между българи и сърби оставатъ безъ значение за народниятъ езикъ; за това пъкъ съсѣдниятъ историченъ животъ между сърби и българи доближава твърдѣ много тѣзи езици, та днесь народниятъ бълг. езикъ и народниятъ сърбски си приличатъ по много чърти. Тъй, освѣнъ обща замѣна за старобълг. **ѫ, ы** и **ръ** намираме много *видословни* и *синтактични* прилики, а надъ всичко отгорѣ тия два езика си приличатъ най-много по *рѣчникъ* и по *слово-твдрба*. Отъ дълговрѣменно съсѣдство и чести сношения произлизатъ между сръбски и български погранични смѣсени говори, гдѣто нагледно виждашъ, какъ два езика могатъ чрѣзъ взаимно дѣйствие, да произведатъ единъ трети, който да прилича и на единия и на другия си съсѣдъ. Такива смѣсени говори ставатъ често пжти ябълка за раздоръ между политиканитѣ на съсѣднитѣ народи, но безпристрастенъ изслѣдвачъ ще знае винаги да намѣри истината, щомъ вземе прѣдъ видъ не само сегашното, но и миналото на подобни говори, па споредъ това *колко* и *какви* общи свойства има такъвъ пограниченъ говоръ, съ единия или другиятъ езикъ, ще го причисли къмъ тазъ или оназъ страна. Смѣсване се случва не само помежду сродни езици, каквито сж сърбски и български, но и между по-далечни и разнородни езици, щомъ живѣятъ размѣсомъ. Хубавъ примѣръ за това прѣдставятъ тъкмо *съсѣдитѣ* на бълг. езикъ, именно *балканскитѣ езици:* ромънски, албански и гръцки заедно съ български и донѣкждѣ сръбски. Тѣзи езици слѣдъ толкозъ вѣка задруженъ животъ тъй сж си повлияли единъ на други, че сж развили помежду си много еднакви свойщини, каквито сж напримѣръ: 1) голѣмо множество *общи думи;* 2) общо, описателно изказване на *бждно* врѣме (български, ромънски, албански, гръцки и сърбски); 3) общо, аналитично изказване на *инфинитивната* форма (български, гръцки, румънски и албански); 4) еднакво изказване на *родителенъ и дателенъ* падежъ; 5) *задпоставенъ членъ* (български, албански, ромънски); 6) обща *редукция на високитѣ гласни а, е* и *о* (ромънски, албански и български — поне въ повечето нарѣчия). Имайки това прѣдъ очи, нѣма да сбъркаме, ако обясняваме нѣкои диалектични явления въ бълг.

---

[1]) Ср. въ тоя Сборникъ статията на Милетича върху руския и българския членъ, която отваря важни нови переспективи. — *Ред.*

езикъ, чрѣзъ влияние отъ тия съсѣдни езици тъй, както и самитѣ български говори си влияятъ единъ на други.

Нѣма да говоримъ за *разликитѣ* между български и сръбски изобщо, защото мислимъ, че ще бѫде по-згодно да разгледаме приликитѣ и разликитѣ между *съсѣднитѣ* сръбски и български говори, понеже има да сравняваме сръбски езикъ съ *двѣ* групи български говори; защото на сѣверозападъ отношенията между български и сръбски сѫ едни, а на югозападъ — сѫ други.

III.

Една отъ първитѣ задачи на българската диалектология ще е да опрѣдѣли точно границитѣ на българската говорна область, които ще съвпадатъ, разбира се, съ етнографичнитѣ граници на българското плѣме. Ще трѣбва прѣди всичко да се опрѣдѣлятъ крайнитѣ граници на българската рѣчь и подиръ това — разнитѣ иноплѣменни поселби вѫтрѣ въ тия граници. Въ тая задача българската диалектология върви рѫка за рѫка съ българската *етнография* и *статистика;* защото установи ли се, гдѣ *живѣятъ* българи, или гдѣ се *говори* български, все едно се помага и на *етнографията* и *диалектологията* българска. Кога е дума за разграничението на българското плѣме къмъ другитѣ народи на Балканския полуостровъ, голѣма важность иматъ за насъ изслѣдванията *върху Македония,* които въ послѣдно врѣме се допълниха съ толкова цѣнни приноси, каквито сѫ напр. дѣлата на *Вайганда* (Die Aromunen, Leipzig, 1895.) и *Кѫнчева* (Македония, Етнография и статистика, София, 1900.), а покрай тѣхъ не по-малка важность има и „Очеркътъ“ на Верковича (Топографическій очеркъ Македоніи, Спб. 1889.), макаръ и свѣдѣнията на тоя старъ македологъ да сѫ остарѣли. Очеркътъ на Верковича има за насъ това значение, че ни отваря по-широкъ етнографиченъ погледъ върху Македония, че ни очертава граници на българското плѣме, каквито би трѣбвало да стоятъ на знамето ни, ако не бѣхме по-скромни отъ съсѣдитѣ си. — По тѣзи изслѣдвания на Верковича, Вайганда и Кѫнчева можемъ вече съ по-голѣма точность, да говоримъ за етнографичнитѣ и говорни граници на българския народъ по югозападнитѣ краища, за които именно сѫществуватъ най-голѣми недоразумения. Трѣбва впрочемъ веднага да забѣлѣжимъ, че тия граници не съвпадатъ винаги съ прѣдполагаемитѣ граници на една автономна Македония, защото по югозападнитѣ и южни прѣдѣли, споредъ свѣдѣнията на самъ Кѫнчева, има прѣмѣсени гдѣ албански, гдѣ цинцарски и гдѣ гръцки поселения, които разбира се не могатъ да влѣзатъ като части отъ българската говорна область. Между другитѣ хубави свѣдѣния въ новия трудъ на г. Кѫнчева, научаваме интересния фактъ, който и другъ пѫть е споменувалъ авторътъ на „Македония“, но сега по-изразително изпъква въ описанията и въ картата му, именно, че албанцитѣ се врѣзватъ вече тъй силно между сърби и българи, че само тукъ-тамъ имъ даватъ още пропускъ. Не само цѣли планини като Църна-гора и Шаръ, ами на туй отгорѣ и дебелъ пластъ

арнаути ги раздѣлятъ тъй хубаво, че скоро ще прѣстанатъ и всѣкакви сношения по между имъ! Тъй отъ Враня до подъ Куманово надлъжъ по желѣзницата всичката Черногория съ хубавитѣ ѝ славянски села е албанизирана; между Скопие и Тетово се врѣзва тъй сѫщо дълбокъ албански клинъ, а отъ Тетово дори до Дебърско надлъжъ по Шаръ-планина се простира пакъ непроницаемъ поясъ отъ албанизирани български села. Тъй че, кога е дума за прѣдѣлитѣ на българската рѣчь, ще трѣбва да отстѫпимъ на много мѣста отъ естествената и обикновено приета граница Скопска Черна-гора и Шаръ-планина. На югъ отъ Дебъръ границата на българския говоръ върви по вододѣла на рѣка Дринъ прѣзъ Струга, Охридско и Прѣспанско езеро, прѣзъ Костурско по рѣка Бистрица до Хрупища, гдѣто се допира съ гръцко и цинцарско население; оттамъ границата върви на сѣвероизтокъ къмъ Островско езеро, гдѣто се допира съ гѫсто турско население, а оттамъ на югоизтокъ прѣзъ Воденско и Нѣгушъ (Нягуста) се срѣща пакъ съ рѣка Бистрица и съ нея стига до Солунски заливъ. По югозападната граница на българското плѣме има нѣкои несъгласия между Вайганда и Кѫнчева; но за честь на българската етнография трѣбва да признаемъ, че гдѣто Кѫнчевъ се не съгласява съ Вайганда, не е въ полза на българското плѣме, а почти винаги за въ полза на инородни плѣмена. Тъй напр. Вайгандъ приема пограничнитѣ села: Фъргово, Пискупатъ, Поградецъ, Старово, Братомиръ (около Охридско езеро) за *български* или за *смѣсени* (българо-албански), докато Кѫнчевъ ги счита за албански. Това споменувамъ не за да поправямъ Вайганда, а да изтъкна безпристрастието на Кѫнчева по етнографията на Македония.

Отъ Солунъ прѣзъ Лѫгадинско поле и прѣзъ прочутитѣ села Висока, Зарово, Сухо и Негованъ границата върви къмъ Середъ, гдѣто се срѣща съ гръцко и турско население и тъй върви гдѣ по-близу, гдѣ по-далечъ до морския брѣгъ — дори до устието на Марица и до притока ѝ Еркене, по който стига до Димотика, оттамъ прѣзъ Узунъ-Кюпрю, Баба-ески, Муратлѫ, Чорлу, Силиврия и Чаталджа до околностьта на Цариградъ.

На изтокъ и на сѣверъ българското плѣме има естествени прѣдѣли Черно-море и Дунавъ; въ тия прѣдѣли има доста инородни острови, но тѣхъ ще можемъ само тогава да опрѣдѣлимъ по-точно, когато се завършатъ разнитѣ прѣселби и заселби, що ставатъ тъкмо сега въ тия краища. На сѣверо-западъ границата на българската рѣчь съвпада съ сѫщитѣ прѣдѣли, гдѣто сѣверозападнитѣ наши *ч-џ*-говори се смѣсватъ съ моравско-ресавското нарѣчие, което именно трѣбва да се счита за погранично или смѣсено нарѣчие, а не пиротско-трънското, както се приема обикновено.[1]) Тая граница захваща отъ устието на Тимокъ и върви по тая рѣка дори до Нишката околность, отгдѣто по рѣка Българска-Морава стига до Враня.

---

[1]) Вж. за това нарѣчие, К. Мисирковъ, Значението на моравското или ресавското нарѣчие за съврѣменната и историческа етнография на Балканския Полуостровъ. Бълг. Пр. V., 1., 121.—127.

Въ тия прѣдѣли на българското сега разпокжсано отечество живѣе народъ, който говори единъ езикъ и крие въ сърдцето си единъ блѣнъ — да станатъ тия прѣдѣли когато-и-да-е прѣдѣли на една цѣлокупна държава съ обща уредба и самостоенъ животъ. Езикътъ на тоя народъ, макаръ и да е навредъ по тия земи все *български,* дѣли се на много *нарѣчия* или по-добрѣ *говори,* които ни е длъжность да разпрѣдѣлимъ, да опишемъ и проучимъ.

IV.

Изучването на българскитѣ говори ако и да е захванато у насъ отъ доста дълго врѣме, но и до сега нѣмаме общо изложение на езика си по говоритѣ му. Досегашнитѣ работи по тая часть сж повече отдѣлни диалектични приноси; но и тѣ, разбира се, иматъ своя цѣна, защото сж основа за една бждна българска систематична диалектология. Именно върху такива приноси — обработени или не — се основаватъ и тия ми бѣлѣжки, написани не съ цѣль да кажа послѣдна дума по въпроса, колкото за единъ опитъ да обясня прѣдъ нашата и чужда наука нѣкои въпроси, споредъ както ги схващамъ азъ.

Колкото повече диалектиченъ материалъ се набира, колкото по-дълбоко проучваме българскитѣ говори, толкозъ по-голѣмо разнообразие откриваме помежду имъ. Това е нѣщо естествено у всѣки езикъ; но бълг. езикъ по нѣкой пжть ни слисва съ такива разнобразия, които досягатъ вече по-сжществени чърти и като че развалятъ единството му. И другитѣ славянски езици се дѣлятъ на говори и нарѣчия, но у тѣхъ единството откъмъ главнитѣ бѣлѣзи се държи и нѣма да намѣрите слав. езикъ, да прѣдставя разнообразие по говоритѣ си напр. откъмъ **ж, ѧ, ъ и ь,** или откъмъ *ударението* — както български. Още повече българскиятъ езикъ, отива въ разнообразието на говоритѣ си дотамъ, че показва разни рефлекси дори и откъмъ оня признакъ, който нѣкои слависти вематъ за дѣлидбена основа на славянскитѣ езици, именно откъмъ *tj-dj*! Тия звукови ставки се изговарятъ на *четире* и дори на *петь* начина въ български, — както въ никой други славянски езикъ! При такова разнообразие рекълъ би човѣкъ, че българскитѣ говори сж много далечъ единъ отъ други; ала нѐ! Тия разлики между говоритѣ сж тъй размѣсени и тъй се прѣливатъ едни въ други, щото е мжчно по нѣкой пжть да отдѣлишъ единъ говоръ отъ други. Особено пъкъ, имайки прѣдъ видъ, че повечето отъ бѣлѣзитѣ, по които бихме дѣлили българскитѣ говори, се кръстосватъ, т. е. намирашъ ги въ говори противуположни по мѣсто, мжчно е да ги дѣлишъ единъ отъ други, а още помжчно — да ги класифицирашъ.

Като оставимъ на страна морфологичнитѣ признаци, които сж още повече прѣплетени, а веремъ само *фонетичнитѣ,* забѣлѣзваме, че българскитѣ говори показватъ най-много разлика откъмъ изговора на ония старобълг. звукове, по които бълг. езикъ изобщо се различава отъ другитѣ славянски езици, а тѣ сж звуковетѣ: **ѣ, ж, ѧ, ъ и ь.** Освѣнъ това

българскитѣ говори се различаватъ още: 1) по *ударение;* 2) по старобългарскитѣ съчетания **ръ-лъ**; 3) по старославянскитѣ съчетания *tj-dj*. Тогава питаме, какъ се разпрѣдѣлятъ българскитѣ говори споредъ тия фонетични бѣлѣзи и възможна ли е за тѣхъ такава класификация, споредъ която да се отдѣлятъ хубаво *географично* единъ отъ други.

Имайки прѣдъ видъ именно географичното разпрѣдѣление на бълг. говори, заключаваме, че само *три* отъ горнитѣ бѣлѣзи могатъ послужи за *първа дѣлба* на бълг. ез. по говори: 1) изговорътъ на *ѣ*; 2) замѣната на старослав. *tj-dj* и 3) *ударението*.

Тия три признака отдѣлятъ българскитѣ говори на такива групи, щото нѣма кръстосвания, както ги има, щомъ ги дѣлимъ по други фонетични или формални разлики. А за една класификация на говори нуждно е прѣди всичко да се намѣри именно такава делидбена основа, която да не отива противъ географичното разпрѣдѣление на говоритѣ. Ето защо и българскитѣ говори ще раздѣлимъ прѣди всичко споредъ реченитѣ три признака.

Разпрѣдѣление на българскитѣ говори споредъ *ѣ*.

Въ статията си „За източнобългарския вокализъмъ“ (Сбм III. и IV.), както и въ бѣлѣжкитѣ си „Върху български езикъ и правописанието му“ (Сбм. IV., книж. отд. стр. 28.—51.) азъ приехъ, заедно съ Григоровича, Иречека и Славейкова, за първа дѣлба на българскитѣ говори *изговора на ѣ,* споредъ който българската говорна область се дѣли на двѣ половини: *източна (ѣ = я)*[1] и *западна (ѣ = е)*. Азъ поддържамъ още и днесъ тая дѣлба и то нѐ че ѝ приписвамъ кой знае каква научна стойность, а само защото споредъ нея българскитѣ говори прѣдставятъ двѣ голѣми групи, хубаво отдѣлени една отъ друга, па и за това, че тая дѣлидба има вече общопризнато право. Но въ сѫщность приемемъ ли границата за *ѣ* като раздѣлна линия между едната и другата половина, не можемъ намѣри вече други разлики между източнобългарски и западнобългарски освѣнъ пакъ изговорътъ на *ѣ*. Защото шестѣхъ други признаци, които навежда Григоровичъ (Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турціи, Казань, 1848.), съобщени му отъ тогавашния български писатель Хр. Костовичъ (вж. прѣдговора на неговата Аритметика, Букурещъ, 1845.), нѣматъ сѫща стойность както *ѣ,* понеже или се кръстосватъ, или пъкъ сѫ маловажни. (Вижъ разборътъ на тия дѣлидбени признаци у мене въ Сбм. IV. кн. отд. стр. 35.—37.). Па и прибавенитѣ къмъ тѣхъ отъ Иречека други седемь признаци (вж. сПсп. VIII, Помашки пѣсни отъ Чепино, стр. 82.—83.) не отиватъ тъкмо споредъ границата за *ѣ,* защото: 1) редукцията на гласнитѣ *(а - е - о)* не е свойствена само на *източнитѣ* говори, както иска да

---

[1]) Съ *я* тукъ означавамъ изобщо *източенъ изговоръ* на *ѣ*, безъ да приписвамъ на това *я* нѣкоя особена фонетична стойность; като дойде рѣчь за диалектичнитѣ разлики на *ѣ* по източнитѣ говори, ще дамъ и по-точно означение на *ѣ* за всѣки говоръ отдѣлно.

каже Иречекъ, а е позната и на много *западни* (Воденско, Кукушко, Охридско, Рѣсенско, Видинско); 2) поглъщането на *гласнитѣ*, което Иречекъ приписва пакъ само на източнобълг. (пис*в*амъ, трѣ*бв*а), тъй сѫщо е познато и въ западна България; 3) възвратното мѣстоимение **сѧ** се не изговаря само въ източна България тъмно *(сѫ)*, ами и на западъ — заедно съ другитѣ кратки лични мѣстоимения *(мѫ, тѫ)* — напр. въ Кукушко, Солунско. Тъй сѫщо на вредъ по цѣла западна България ще намѣрите вокални р̥ и л̥, а напротивъ покрай тѣхъ има си и произношения *ър, ъл* (Прилѣпско) или *ор, ол,* (Дебърско); 4) най-сетнѣ съвсѣмъ неприемливо е да дѣлимъ източнитѣ говори отъ западнитѣ (имайки прѣдъ видъ границата за *ѣ)* споредъ изговорътъ на **жд** и **щ**, защото общобългарското произношение на тия звукове си е завардено въ много западни бълг. говори, а само въ нѣкои отъ тѣхъ намираме *к′ - г′* или ү - џ. Тъй че ако дѣлимъ веднъжъ българскитѣ говори споредъ изговора на *ѣ*, то едва ли можемъ намѣри други различия (освѣнъ пакъ *ѣ)*, които да не противурѣчатъ на приетата граница между двѣтѣ говорни области.

Колкото пъкъ за самата граница между източно и западно-български споредъ изговора на *ѣ*, можемъ каза, че сега я знаемъ по-опрѣдѣлено, слѣдъ толковато обнародвани диалектични материали и слѣдъ собствени изслѣдвания. Тя захваща на сѣверъ отъ устието на Витъ и върви на югъ право къмъ Солунъ — само съ една малка извивка въ Пазарджишкия окрѫгъ, гдѣто западниятъ изговоръ на *ѣ* се вдълбява въ Ихтиманско и Чепино. По-точно казано границата минува прѣзъ слѣднитѣ околии и кази: Никополска, Плѣвенска, Луковитска, Ловчанска, Тетевянска, Пирдопска (Златишка), Новоселска, Панагюрска, Ихтиманска, Пещерска, Чепино, Разлогъ, Неврокопско, Мелнишко, Петричко, Демиръ-Хисарско (Валовища), Кукушко, Серско и източно Солунско. При това забѣлѣзвамъ, че Сѣрско цѣло пада въ източната область, а селата по *Лѫгадинско,* и *Богданско* (между Солунъ и Сересъ) сѫ *размѣсени* откъмъ изговоръ на *ѣ;* тъй напр. докато въ села: *Сухо, Висока Зарово, Айватово, Клисели, Киречкюй,* владѣе *източенъ* изговоръ, то въ села: *Нѣгованъ, Ново-село, Лагиново, Кавадарци, Балджа* — все източно или сѣвероизточно отъ Солунъ — изговорътъ на *ѣ* е *западенъ.*[1]) Значи грѣшката не е била голѣма, когато (въ Сбм. III., 284.) приехъ *Сѣрско* за крайна гранична область,[2]) защото Сѣрско, заедно съ Демиръ-Хисарско пада наистина цѣло въ източната половина, ала областьта между Сересъ и Солунъ не можемъ прие за чисто източна, докато въ нея намираме толкова села съ западенъ изговоръ. Но азъ приемамъ сега Солунъ за крайна гранична точка, първо, защото областьта между Солунъ и Сересъ може да се счита за неутрална и второ, защото Солунъ отговаря на общата посока, по която върви границата, начевайки на Дунава отъ

---

[1]) Тия свѣдения за Солунско дължа на г. Д. Мирчевъ, бивши мой студентъ, сега учитель въ Солунъ и добъръ изслѣдвачъ на македонскитѣ говори.

[2]) Тамъ (Сбм. III., 284.) съмъ употрѣбилъ само имената на градоветѣ, но то има да се разбира заедно съ тѣхнитѣ околни села.

устието на Витъ па дори до Бѣло-море. За по-точно опрѣдѣление границата между източнобългарски и западнобългарски, основавайки се на досегашнитѣ обнародвани диалектични материали, както и на частни свѣдѣния по тоя въпросъ, изреждамъ надолу поименно ближнитѣ на пограничната линия села и градове споредъ изговорътъ у тѣхъ на *ѣ*.

I. Погранични села и градове съ *ѣ = е*:

Долна-Митрополия, Горна-Митрополия (Плѣвенско), Плѣвенъ, Горни-Джбникъ (Плѣвн.), Чарикиво (Луков.), Луковитъ, Карлуково (Луков.), Романъ (Врач.), Карашъ (Тетевенско), Калугерово, Осиковци, Правецъ (Орханийско), Етрополе, Стъргель, Горно и Долно-Камарци, Баилово, Раковица (Новоселска околия), Вакарелъ, Ихтиманъ, Бѣлица, Суевци, Славовица, Сестримо (Ихтиманско), Вѣтренъ, Малко-Бѣльово, Голѣмо-Бѣльово (Пазардж.), Чепино (Баня, Лѫженс, Корово, Фролово, Ракитово), Неврокопско (Обидимъ, Кременъ, Хотово), Пехчево, Петричъ, Бутково, Кукушъ, Гевгелии, Солунско (Вардаровци, Ваталъкъ, Бугариево, Гърдоборъ, Ново-село).

II. Погранични села и градове съ *ѣ = я*:

Никополъ, Бръшляница, Кацамуница, Биволаре, Опънецъ (Плѣвн.), Бъркачъ, Бѣглежъ, Бѣжаново, Агленъ, Дърманци, Торосъ (Луков.), Угърчинъ, Славщица (Ловч.), Голѣма-Брѣстница, Малка-Брѣстница, Добревци, Шумнене, Ябланица, Каменъ-долъ, Видраре (Тетев.), Осиковица, Правецъ (Орхан.), Тутманица, Брусенъ, Лопенъ (Тетев.), Буново, Мирково, Смолско, Каменица (Пирд.-Злат.), Петричъ, Поибрене (Панагюрска окол.), Пазарджикъ, Пещера, Каменица (Чепино), Радилово, Батакъ, Разложко (Якоруда, Недобърско, Бѣлица, Драглища, Годлево, Мехомия, Банско), Неврокопско (Доленъ, Ковачевица, Гайтаниново), Мелникъ, Демиръ-Хисарско (Вѣтрено, Червища, Крушево, Кърчево, Порой), Демиръ-Хисаръ или Валовища, Сѣрско и Солунско (Негованъ, Сухо̀, Висока, Зарево, Айватово, Киречъ-кюй).

Макаръ че липсуватъ още данни за нѣкои погранични мѣста, и отъ това, що ни е достѫпно до сега, се очъртава хубаво границата на *ѣ*. Неясно ми е до нѣкждѣ положението на *Чепино,* което се вдава доста навѫтрѣ между Пазарджишко и Разлогъ, та образува полуостровъ между източни говори. Дали сега трѣбва безусловно да вѣрваме на досегашнитѣ данни за *ѣ* въ този край, споредъ който *ѣ* ужъ има изговоръ на *е,* или трѣбва да си мислимъ това *е* нѣкакси по-близу до източния изговоръ, остава да опрѣдѣлимъ слѣдъ лични наблюдения; споредъ материалитѣ и обясненията на Иречека (сПсп. VIII., 87., Помашки пѣсни отъ Чепино) и на Хр. П. Константиновъ (Сбм. I., 38.—39.; II., 54., 124.), както и споредъ повечето обнародвани пѣсни и приказки отъ тоя край, *ѣ* като че наистина има гласежъ на *е;* но пакъ сравни: у Хр. П. Константиновъ, Сбм. II., 38.: *сег′ала* намѣсто сѣд*ѣ*ла; още у Шапкаревъ —

Поповъ, Сбм. II. 126.—127.: *беали*, *фсеаки*, *неамала*, *додеало* отъ Чепинското село Каменица. Твърдѣ е възможно да има и откъмъ *ѣ* тъкмо такава разлика, каквато забѣлѣзва Хр. П. Константиновъ за рефлекса на **ѫ—ъ**; докато другитѣ записвачи прѣдаватъ изговора на **ѫ** и **ъ** съ просто *о*, Константиновъ казва, че **ѫ** и **ъ** се изговаряли като *о*, но съ „малъкъ ефектъ къмъ *а*“, та употрѣбя за тѣхъ означение *ô* (Сбм. I., 38.) и *ºа* (Сбм. XII., 25.). Трѣбва да бѫдемъ изобщо прѣдпазливи въ заключенията си за пограничнитѣ мѣста, защото въ тѣхъ се кръстосватъ нарѣчията, борятъ се нѣколко изговора и борбата още не е опрѣдѣлена. Ето защо въ обнародванитѣ материали отъ пограничнитѣ мѣста забѣлѣзваме *двоенъ* изговоръ за *ѣ*. Такъвъ двоенъ изговоръ или го наистина *има*, както напримѣръ въ Плѣвенъ, Байлово (Новоселска околия), Пазарджикъ, Неврокопъ и нѣкои Неврокопски села (Хотово, Доленъ, Гайтаниново), гдѣто двата изговора се смѣсватъ, или пъкъ изговорътъ е самъ по себе си неопрѣдѣленъ, та записвачитѣ го смѣсватъ съ изговора на другитѣ български говори. Тъй смѣсватъ мнозина *разложкия* изговоръ на *ѣ* съ *западния*, та го прѣдаватъ съ просто *е*, докато сѫщинскиятъ изговоръ на *ѣ* въ Разлогъ, макаръ да е много близу до западния, не бива да се смѣсва съ него, защото си е особенъ изговоръ, който изисква и особено означение. За разложкото *ѣ* ще говоримъ послѣ на особено, а сега да видимъ, какъ можемъ разпрѣдѣли източнитѣ говори възъ основа на *ѣ*-товиятъ изговоръ.

Източнитѣ, или както можемъ ги наре, *я-кавскитѣ* говори раздѣляме на *двѣ* групи: *сѣвероизточна* и *югоизточна* и то споредъ това, да ли *прѣгласятъ*, или *не* прѣгласятъ *ѣ*. За критерий ни служи тукъ изговорътъ на *ударено ѣ*, понеже подъ *пр'ѣгласъ* разбираме прѣинаеченъ изговоръ на *ударени* гласни, за разлика отъ *редукция* (понижба) — прѣинаеченъ изговоръ на *неударени* гласни. Сега сѣвероизточнитѣ говори прѣгласятъ всѣки пѫть срѣдословно *ѣ*, щомъ дойде подъ ударение и подирѣ му слѣдва мека сричка, на *е*: *лято-летен, мляко-млечен;* а много отъ тѣхъ прѣгласятъ и всѣко ударено крайно *ѣ*: *добрè, две;* югоизточнитѣ пъкъ си го изговарятъ все еднакво: *лято-лятен, мляко-млячен*. Сѣвероизточнитѣ говори, които прѣгласятъ *ѣ*, не заематъ само сѣвероизточна България, както обикновено се приема, до Балкана, а се простиратъ и на югъ отъ Балкана и по Срѣдна-гора, заематъ и голѣма часть отъ Тракийско поле дори до склоноветѣ на Родопитѣ. А говоритѣ, които *не* прѣгласятъ *ѣ*, се простиратъ отъ Родопитѣ на югъ до Сѣрско и Солунско, а на изтокъ заематъ останалата Тракийска равнина, докждѣто вече достигатъ български населби, но тукъ-тамъ размѣсени съ сѣверно-тракийски българи. Границата между сѣвероизточнитѣ и югоизточнитѣ говори съвпада съ плѣменната граница на тъй наричанитѣ *рупци* или *рупалани*, граница, която стариятъ *Славейковъ* доста хубаво опрѣдѣля въ статията си върху „Рупското или рупаланско българско население и нарѣчие“ (Наука, год. II., 463). Югоизточнитѣ или както можемъ да ги наречемъ още *родопскитѣ* говори заематъ южната часть на Бургазка

околия, подиръ това Кѫзълъ-Агачка, Каваклийска, Харманлийска, Търново-Сейменска, Хасковски окрѫгъ цѣль, южната часть отъ Пловдивско, Станимашко и Пещерско. Разбира се, че на тая линия говоритѣ сѫ размѣсени, както е размѣсено и самото население. Особено въ Бургашко се забѣлѣзватъ приливи ту отъ сѣверъ къмъ югъ, ту отъ югъ къмъ сѣверъ, та би трѣбало на особно да се изучатъ тия мѣста въ свръзка съ разнитѣ нови заселби. За тия смѣсици споменува още *Славейковъ* (Наука, II. 466.), а слѣдъ него още по-хубаво разяснява тоя въпросъ *Иречекъ* Сбм. V., „Етнографически промѣнения въ България отъ основанието на Княжеството", 503.; въ послѣдно врѣме и *Милетичъ* даде нѣкои подробности, въ едно свое кратко извѣстие до Виенската Академия (Berichte der Wiener Akademie за 1897. год., № XXIII.).

А и по материалитѣ отъ тия мѣста се вижда хубаво смѣсениятъ говоръ дори и на селата поотдѣлно; тъй напр. село Мехмечъ-кюй прѣдставя ужъ сѣвероизточенъ говоръ, ала размѣсенъ съ югоизточни особености (Сбм. III. 272.—275., IV. 16.—20.) и г. Русевъ, който доставя тия материали, забѣлѣзва, че това село го съставятъ прѣселенци отъ Старо-Загорско и Малко-Търновско (Сбм. III., 275.); а тъй сѫщо и въ села Каратепе (Сбм. XII., 4.—5.) и Св.-Никола (Сбм. XVI.—XVII. 13.—16.) владѣе смѣсенъ говоръ. Споредъ Милетича (op. cit. 5.) села Сарѫ-Муса, Аланъ-Кайракъ, Панчарово, Кайрякъ-кюй и Кѫръ-Харманъ въ Бургашка околия сѫ „рупски" (югоизточни), а Св. Никола и Мехмечъ-кюй — „загорски" (сѣвероизточни). Югоизточниятъ изговоръ на *ѣ* се вдава доста на вѫтрѣ въ Старо-Загорско и Чирпанско. Въ Чирпанско стига дори до с. *Коиматлии,* чиито жители споредъ Илиева (Сб. стр. 59.) се наричатъ „рупци", а и споредъ материалитѣ отъ „Чирпанско" въ Сбм. VII. 90.—93. *ѣ* у тѣхъ *не прѣгласяа:* блѣаеха, пѣаеха, бѣаше, врѣаме 90., излѣазе, вървѣаше, намѣари 91., пондѣалник, бѣали 92., обѣаси 93. Въ Пловдивското поле „рупскиятъ" изговоръ на *ѣ* стига дори до с. *Чешнигеръ* — сѫдейки по материалитѣ отъ това село въ Илиевия сборникъ: мясчинка, стрялят, немятени, пляшки, святця, сляли — стр. 78. Оттамъ изговорътъ на *ѣ* като *я* безъ прѣгласъ върви все покрай Родопскитѣ отлози дори до Голѣмо- и Малко-Бѣльово, гдѣто се слива съ западнобългарски.

Въ тъй опрѣдѣленитѣ граници между сѣвероизточно- и югоизточнобългарски, ако се намѣрятъ поселения, гдѣто владѣе инакъвъ изговоръ, можемъ съ голѣма вѣроятность да ги смѣтаме за *нови;* а такива наистина има, както въ сѣвероизточна, тъй и въ югоизточна България, особено *по краймурскитѣ окрѫзи,* гдѣто населението е най-много размѣсено. Тъй напр. ако въ материали отъ Варненското село Русларъ срѣщаме примѣри като: бѣаше, срѣади, трѣазен, посѣачи, цвѣате, дрѣанче (Сбм. XV. 8.—10.) то е вече доказъ, че русларци не сѫ отъ сѣверна България; и наистина узнаваме отъ записвача на тия материали, Д. Ангеловъ, че селото е заселено прѣзъ 1879. г. отъ Одрински българи, което потвърдява и Милетичъ въ извѣстието си до Виенската академия отъ 1897. г. № XXIII. стр. 5. Такъвъ изговоръ владѣе и въ с. *Ботево* (по-

прѣди *Юшенли), Добричко,* както се вижда отъ материалитѣ въ Сбм. X. стр. 3.—9,: *сьаи, мьасили, намьари, бьали, дувидьате, іулувьате, изльази, пьясен* и пр.[1]) Па такъвъ изговоръ ще намѣримъ и по̀ на сѣверъ по Силистренско и по Добруджа дори до Тулча и винаги ще можемъ по него лесно да познаемъ колониститѣ отъ югоизточна България. Споредъ изговора на *ѣ* познаваме и сѣвернитѣ българи, заселени въ разни врѣмена по югоизточнитѣ краища, т. е. въ околноститѣ на Люле-Бургасъ, Чорлу, Силиврия, Чаталджа и Деркосъ—дори до самитѣ цариградски стѣни. За тия български колонии срѣщаме хубави свѣдѣния у г. А. Шопова, най-напрѣдъ въ ПСп. XXI.—XXII., стр. 480.—500. (Българи подъ стѣнитѣ на Цариградъ), послѣ и на отдѣлно въ книжката му „Народностьта и езика на македонцитѣ", Пловдивъ, 1888. г. (Българи около Цариградъ). Въ тоя си трудъ г. Шоповъ съобщава и седемь народни пѣсни отъ села Дели-Юнусъ и Чанакча (Чаталдженско), които, ако сж вѣрно записани, издаватъ сѣвероизточенъ изговоръ за *ѣ* (нев*я*ста — нев*е*сти, б*я*ла — б*е*ли, л*я*то — вл*е*зе, б*я*да — б*е*дили; но забѣлѣжи: сед*еж*, държ*еж*!). Тия български села както и новитѣ заселения по Бургашко, Варненско и Добруджа, трѣбва наособено и всестранно да се проучатъ, защото сж пълни съ интересъ не само откъмъ езиковна, ами и откъмъ обичайна и културна страна. На това проучване ще се помогне доста, ако г-да записвачитѣ на езични материали отъ тия мѣста даваха и кратки свѣдѣния за потеклото на тия българи, доколкото го е още запазила традицията. Важно е да знаемъ не само *произхода* на такива заселби, но и *врѣмето,* когато сж заселени, защото по такива данни сждимъ за развитието на фонетичнитѣ промѣни въ българскитѣ говори.

Понеже безпрѣгласниятъ изговоръ на *ѣ* билъ по-прѣди общъ *на всичкитѣ източни говори,* не ще бжде чудно, ако се намѣрятъ и стари говори въ сѣвероизточна България, гдѣто *ѣ* да *не прѣгласи* прѣдъ меки срички. Такъвъ изговоръ срѣщаме напр. у *павликянитѣ* по Никополско, Свищовско и Ловчанско (Горно- и Долно-Павликѐни); ала най-характерно е то у *маджарскитѣ* българи, които сж пакъ павликяни, изселени прѣди двѣстѣ години отъ Крайдунавско. Ако сега тия всички павликяни произхождатъ все отъ едно мѣсто, т. е. ако сж напросто разселени отъ най-стария имъ центъръ — Пловдивско, както хубаво се догажда Милетичъ (Сбм. XVI.—XVII. 406. и 409.), лесно си обясняваме този изговоръ за *ѣ:* той е пакъ югоизточенъ изговоръ, свойственъ на съсѣднитѣ съ Пловдивъ родопски говори. Но ако тѣ сж образували едно врѣме „*поясъ* отъ Пловдивъ до Никополъ", както приема Иречекъ (Пжтувания по България, 141.) и сж, значи, коренни жители по тия мѣста, което ми се вижда по-невѣроятно, ще имаме работа съ остатъци отъ стария

---

[1]) Въ тия материали (коледни обичаи, пѣсни и благословии), записани отъ *Маринъ Вайковъ*, срѣщаме въ една коледна слава и любопитни старински форми, както често се срѣщатъ въ такива слави; тукъ именно особени *дателни падежи*: *мишим* ду кульану, *заiум* ду закула, *жабим* ду рамуту ibid. 5. Освѣнъ това въ сжщата слава: *пу кракум* гу женъл, *пу носум* гу возил, *пу гъзум* гу вървхал.

непрѣгласенъ изговоръ на *ѣ*, свойственъ едно врѣме на всичкитѣ източни говори.

Споредъ Милетича (Исп. LXI., 650. и по-напрѣдъ въ Anzeiger d. W. Akad. 1899., № II.) подобенъ изговоръ имало и въ Шуменско, гдѣто ударено *ѣ*, се изговарело ужъ прѣдъ твърди срички като *'а*, а прѣдъ *меки* като *'ä*. За подобень шуменски изговоръ загатва по-прѣди и В. Д. Стояновъ Исп. XL., 168. Тукъ би трѣбвало да се обясни, за кои шуменски говори е дума и дали този изговоръ е свойственъ на *стари* или *нови* поселения въ Шуменско. Доколкото познавамъ шуменския *градски* говоръ, подобенъ изговоръ на *ѣ* нѣма: шуменци еднакво както и другитѣ сѣвероизточни българи прѣгласятъ ударено *ѣ* прѣдъ меки срички на чисто и ясно *е* — може би само *по-меко* отъ другитѣ източни българи. Непрѣгласенъ изговоръ на *ѣ* (ала непослѣдователно) срѣщаме въ Герлово, именно въ с. *Върбица*, (Османъ-Пазарско) и до нѣйдѣ въ тъй нареченитѣ *Съртове* (Провадийско), но азъ се съмнявамъ въ коренностьта на тия поселения и мисля, че слѣдъ грижливо изслѣдване ще се установи, че и тѣ сѫ прѣселенци — макаръ отдавнашни — отъ югоизточна България, т. е. отъ мѣста съ непрѣгласенъ изговоръ на *ѣ*. Това твърдене се подкрѣпя не само отъ факта, че въ всичкитѣ други сѣвероизточни краища изговорътъ на ударено *ѣ* у старото население се води все по извѣстното правило за прѣгласъ, но и отъ изговора на *ѣ* у *седмиградскитѣ българи,* на които говорътъ се посрѣща най-много съ днешния *шуменски говоръ*. И наистина, ако по седмиградско-български се казвало още прѣди толкози години: *гол'ам* — *голѐми*, *б'ах* — *бѐше*, *чл'ак* — *члѐче* (човѣче) — тъкмо тъй, както сега по цѣла сѣвероизточна България, то защо непрѣгласениятъ изговоръ на *ѣ* сега по Шуменско да смѣтаме за по-старъ отъ прѣгласения?[1]) Тъй че по всѣка вѣроятность селата съ непрѣгласенъ изговоръ по Шуменско ще сѫ пакъ отпослѣшни прѣселения отъ южнитѣ (Родопски) страни. Стариятъ Славейковъ изрично споменува за едно такова село въ Шуменско, на име *Рупчане,* на граница съ Карнобатско, на което въ говора имало още дири отъ рупаланщина. Вж. статията му „Рупското или рупаланско българско население и нарѣчие", Наука, год. II. стр. 467.

Щомъ приемемъ говоритѣ съ непрѣгласенъ изговоръ по сѣвероизточна България за сравнително по-нови, тогава се установява хубава разлика между сѣвероизточно- и югоизточно- български тъкмо споредъ границитѣ, които опрѣдѣлихме по-горѣ: на сѣверъ отъ тия граници владѣятъ говори, които *прѣгласятъ ѣ,* а на югъ — говори, които *не прѣгласятъ ѣ*.

Както въ сѣвероизточна България се срѣщатъ говори съ *непрѣгласенъ* изговоръ за *ѣ,* тъй сѫщо и въ югоизточнитѣ краища срѣщаме говори съ *прѣгласенъ* изговоръ за *ѣ;* тукъ не мисля ония сравнително нови български поселища по Одринско, Чорленско, Чаталдженско и пр., за които говорихъ по-горѣ, а имамъ прѣдъ видъ ония сѫщи родопски го-

---

[1]) Интересно е да се знае, дали непрѣгласениятъ изговоръ на *ѣ* въ с. *Бохотъ*, Плѣвп., за който съобщава Дриновъ, рецензирайки книгата на Калина (вж. Исп. LX., 668.,) принадлежи на старо население.

вори, които заематъ ужъ централнитѣ Родопи, а отиватъ съ изговора на *ѣ* въ разрѣзъ съ другитѣ югоизточни бълг. говори; а тѣ не сѫ и нови, защото по всичко друго приличатъ на останалитѣ родопски говори, само прѣгласътъ на *ѣ* ги дѣли отъ тѣхъ. Такива говори сѫ освѣнъ *чепинския,* който, бидейки на граница между източнитѣ и западнитѣ бълг. говори, може откъмъ *ѣ* да се смѣта за западенъ, още и нѣкои говори по *Рупчосъ* и *Ахъръ-Челеби.* Въ кои села именно въ тия покраини се изговаря прѣгласено *ѣ,* мѫчно е да се каже, първо, защото нѣмаме свѣдѣния отъ всичкитѣ, и второ, защото и тия данни, които имаме на рѫка оттамъ, сѫ тъй противуречиви, че затрудняватъ всѣко заключение по тоя въпросъ.

Приема се обикновено, че въ *Рупчосъ,* или както погрѣшно го наричатъ нѣкои *Широка-Лѫка, ѣ* се изговаря като *е;* и наистина срѣщаме въ много материали отъ тая область *ѣ* отбѣлѣзано съ *е, ье* или *іе.* Още Славейковъ бѣлѣжи въ „Наука“ год. II., стр. 560. подъ една пѣсень отъ Широка-Лѫка, че широко-лѫчане подражаватъ по изговоръ на *ѣ* чепинци, т. е. изговарятъ го по западнобългарски като *е;* но въ обнародванитѣ материали отъ тия мѣста намираме често покрай *е* или *ье* и *еа, ᵉа* или *еᵃ* — вече споредъ каквото означение си е усвоилъ записвачътъ или съотвѣтната редакция. Най-много материали отъ Рупчосъ има обнародвани въ Министерския сборникъ и въ списанията на Шишкова „Родопски Старини“ и „Славиеви Гори“. Като оставимъ на страна разнитѣ означения за родопското *ѣ,* за които ще говоримъ по-долу, а гледаме само, какъвъ е главниятъ елементъ на тая гласна — *е* ли, или *а* — виждаме, че само въ малко народни материали отъ Рупчосъ е прокаранъ послѣдователенъ изговоръ за *ѣ;* т. е. докато очакваме поне отъ едно и сѫщо мѣсто да намѣримъ все еднакъвъ изговоръ, то напротивъ срѣщаме покрай по-обикновеното *е* или *ье* още и означения, въ които явно личи елементъ *а* въ прѣдаването на *ѣ.* Послѣдователенъ *прѣгласенъ изговоръ* за *ѣ* отъ Рупчосъ намираме освѣнъ въ двѣ пѣсни отъ Широка-Лѫка, що ги обнародвà стариятъ Славейковъ („Наука“, год. II., стр. 559.—560.), още и въ Сбм. I., 36. отъ *Върбово;* ibid. 37. отъ *Широка-Лѫка;* ibid. 90. отъ *Колибакъ, Сулица;* 92. — *Чепеларе;* Сбм. II., 29. отъ *Широка-Лѫка,* 77.—78. отъ *Чуренъ (Скобелево);* Сбм. III., 98. отъ *Чепеларе,* ibid. 138. — отъ *Чепеларе* и *Хвойна,* а тъй сѫщо донѣкждѣ отъ „Рупчосъ“; Сбм. VIII., 137.—141., въ Сбм. II., 65., отъ *Павелско,* Сбм. XI., 163., отъ *Орѣхово* и Сбм. XVI.—XVII., 384. отъ *Чепеларе;* инакъ всичкитѣ обнародвани материали отъ Рупчосъ съдържатъ покрай обикновеното *е* или *ье* за *ѣ* още и въ много случаи непрѣгласено *ьа* или *еа:* вж. „Наука“, год. II., стр. 561.—568. една пѣсень отъ *Хвойна* и двѣ отъ *Павелско* — вредомъ *ѣ = я;* Сбм. I., 48—49., отъ *Широка-Лѫка:* бьаха, бьалчина; Сбм. II., 55., отъ *Широка-Лѫка: біа* (бѣ), цвіатеха, зріаеха; Смб. VII., 138., отъ *Чепеларе* и *Хвойна:* гольам, сньак (снѣгъ), бьал; ibid. 214., отъ *Хвойна:* дрьан, льагам, польанка; Сбм. II., 40., отъ *Павелско* почти вредомъ ударено *ѣ = ьа:* вьатре, гньаве; Сбм. XII.,

260.—261., отъ *Ситово* често *ъа* или *'а:* кул'ана, пул'ана, бъ'ага, двъ'а, умръалу, лъабец; Сбм. XVI.—XVII., 384., отъ *Чепеларе:* т'ах, в'анец, зат'агат; ibid. отъ *Орѣхово вредомъ ѣ = ъа* или *'а*. А тъй сѫщо и въ Шишковитѣ списания, „Родопски Старини" и „Славиеви гори", колкото материали има отъ Рупчосъ, всичкитѣ сѫ съ непрѣгласено *ѣ*. Наопаки, мислеше се обикновено, че въ *Ахъръ-Челеби* владѣе вредъ еднакъвъ изговоръ за *ѣ*, и то *непрѣгласенъ ('а);* но въ обнародванитѣ отъ тамъ материали често срѣщаме тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто се приписваше до сега само на *Рупчоския* говоръ. Такъвъ изговоръ срѣщаме въ материали отъ селата: *Пашмаклж, Каршилж, Пюскюллие* (Сбм. II., 217.), *Долно-Дере-кюй* (Сбм. XVI.—XVII., 335.), *Левачево* (Сбм. II., 219.), *Долно-Райково* (Сбм. II., 221., Ил. Сб. 60.—61.), отъ градецъ *Смилянъ* (Сбм. XVI.—XVII., 337.), дори и отъ *Устово* (Сбм. II., 219.). Ще трѣбва значи да разширимъ границитѣ на тоя островъ съ прѣгласно *ѣ*, но той пакъ си остава отвредъ обиколенъ съ обикновенитѣ родопски говори, въ които *ѣ* се изговаря като *'а*. Остава сега да се опрѣдѣли: първо, въ *кои* именно *села* е разпространенъ този прѣгласенъ изговоръ за *ѣ*, и второ, каква е *сѫщностьта* на този изговоръ и какъ да се обясни. Тия въпроси ще се рѣшатъ, слѣдъ като се получатъ свѣдѣния на самото мѣсто,[1]) а за сега като прѣдварителни обяснения ще кажемъ: 1) че този изговоръ е свойственъ повече на *помашкото* население, отколкото на християнското; 2) че тоя прѣгласенъ изговоръ не досѣга само *ѣ*, а всѣко *умекчено а* (*а* слѣдъ *j* или слѣдъ *ж, ч, ш*); тъй че споредъ този изговоръ бѣлѣжатъ не само: место или мьесту, сенка или сьенка, гулем или гульем и пр., но и: ѥце намѣсто ꙗце, офчер нам. офчар, желну намѣсто жално, падишех намѣсто падишах и пр. Имайки прѣдъ видъ, че подобна генерализация въ западнитѣ български говори нѣма (освѣнъ донѣйдѣ въ Кукушко-Воденско), докато въ източнитѣ тя е обикновена (срв. въ самитѣ родопски говори: м'асто — Сту'ан, въ сѣвероизточнитѣ говори: м'асто — ч'акам, въ солунскитѣ говори споредъ Облака, Maced. Stud. 28: gol'äm — č'äkam, идваме до заключение, че рупченскиятъ прѣгласъ на *ѣ* нѣма нищо общо съ западнитѣ бълг. нарѣчия, а си е настаналъ независимо отъ тѣхъ и то въ сравнително по-ново врѣме. Ето защо и чепинскиятъ говоръ, гдѣто *само ѣ* се прѣгласа, а не изобщо всѣко *'а* или *ja*, трѣба да се числи къмъ *западнобългарскитѣ говори* — разбира се само откъмъ *ѣ*, защото по другитѣ си признаци той си е пакъ „родопски" говоръ; тъй че рупчоския говоръ ще смѣтаме като осамотенъ островъ между югоизточни говори, обаче не западенъ.

Особено мѣсто между източнитѣ говори ще трѣбва да опрѣдѣлимъ за *разложкия* говоръ, който по самото си географично положение заема срѣда между източнитѣ и западнитѣ говори, па и по изговора на *ѣ* се допира и до тритѣ главни български говори, т. е. до западнобългарски, до сѣвероизточно- и до югоизточно-български. И наистина, изговорътъ на *ѣ*

---

[1]) За с. Чепеларе Милетичъ бѣлѣжи като изговоръ на *ѣ* „твърдѣ широко *ä*", Wien. Ak. Anz. 1899. № II. стр. 49.

по разложки е широко твърдо *ё* или *æ*, което се приближава доста до *сѣверозападното* произношение на *ѣ*. А понеже това *æ* *не прѣглася*, т. е. еднакво се изговаря и прѣдъ твърди и прѣдъ меки срички, разложкиятъ говоръ прилича на *югоизточнитѣ* бълг. говори; отъ друга страна се допира пъкъ и до *сѣвероизточнитѣ* говори съ това, че неударено *ѣ* по него не гласи пакъ *æ* или *ᵉa*, както въ повечето югоизточни говори, а се изговаря като чисто *е*, както въ *източнитѣ* централни говори; впрочемъ откъмъ тая страна то има на себе си еднакви говори и въ сама югоизточна България. Но освѣнъ по *ѣ* разложкиятъ говоръ стои по-близу до източнитѣ (родопски) говори и по изговора на неударено *о = у*, докато съсѣдниятъ западенъ говоръ, напр. джумайскиятъ, колкото общо и да има съ разложкия, обаче неударено *о* у него си е пакъ *о* и само рѣдко-рѣдко минува въ *у*.

Дѣлидбата на източнитѣ говори споредъ *ѣ* можемъ продължи и понататъкъ; но, разбира се, тогава ще влѣземъ въ подробности и ще засѣгнемъ вече такива групи говори, които по друго едва ли бихме ги различили. Тъй забѣлѣзваме, че не всичкитѣ *сѣвероизточни* говори *еднакво* прѣгласятъ *ѣ* и не всички еднакво изговарятъ неударено *ѣ*. Голѣма часть отъ тѣхъ прѣгласятъ напр. освѣнъ всѣко срѣдисловно *ѣ*, но и всѣко *краесловно* ударено *ѣ*: *добрѐ, злѐ, двѐ;* така още въ седмиградско-български. Други напротивъ задържатъ първоначалния изговоръ и на крайно *ѣ*: *добр'à, зл'а, дв'а* (Сливенско, Герлово, Свищовско). А откъмъ изговора на *неударено ѣ* сѣвероизточнитѣ говори показватъ тия различия: едни отъ тѣхъ изговарятъ неударено *ѣ* като чисто *е;* такива сѫ говоритѣ по-близу къмъ западната область или по-добрѣ къмъ *централнитѣ* бълг. говори, именно къмъ ония говори, които не редуциратъ изобщо гласнитѣ; такива сѫ говоритѣ, които обикновено наричаме *срѣдногорски* и които г. М. Ивановъ съвсѣмъ добрѣ ограничава и раздѣля въ статията си „Приносъ къмъ изучването на българскитѣ диалекти", Псп. XLV., 400. и които спадатъ къмъ *източнитѣ централни* говори. Но освѣнъ у срѣдногорскитѣ говори ясенъ изговоръ за неударено *ѣ* срѣщаме и въ *Тетевенска* околия, която почти цѣла пада къмъ източнобългарски, подиръ това източната часть отъ *Луковитска* околия и западната — отъ *Ловченска* и *Троянска* и най-сетнѣ селата отъ *Плѣвненска* околия съ източенъ изговоръ на *ѣ*. Съ една дума чистъ изговоръ за неударено *ѣ* владѣе *надлъжъ по границата за ѣ* и обема изобщо всички ония говори, въ които *нѣма* редукция. Другата и много по-голѣма часть отъ сѣвероизточна България показва неясенъ изговоръ за неударено *ѣ*, изговоръ, който въ много наши сбирки се бѣлѣжи напросто съ *е*, но по-вѣрно би се означило съ меко *'ъ: мл'ъкар, прол'ът,* защото е напросто редукция на *'а*. При това различаваме пакъ говори съ *еднаквъ* изговоръ на *ѣ* безъ ударение като *'ъ*, както що сѫ повечето крайни сѣвероизточни говори — и говори, които иматъ *двойна замѣна* за неударено *ѣ*: *'ъ* и *и;* и такива говори има двѣ групи: 1) говори, гдѣто *ѣ* гласи *'ъ*, кога е *слѣдъ* ударена сричка, пъкъ *и,* кога е *прѣдъ* ударена сричка: *прол'ът* но *млика́р* (както що се говори по Сли-

венско, Старозагорско и Добричко, а споредъ П. Гжбева, Сбм. 448.—49., и въ Търново) и сетнѣ 2) говори, гдѣто пъкъ струва обратно правило за неударено *ѣ: прѣдъ* ударение = ′ъ, а слѣдъ ударение = *и:* гн'ъздò, зв'ъздѣ, к'ъстò — зѝми, лѐти (Котелъ). Разбира се, това сж подробности, които по-тънко ще се разграничатъ, когато изучваме наособено тия говори.

Забѣлѣжка По-горѣ споменахме изразъ *централни говори;* понеже съ този изразъ ще си служимъ и други пжть, не ще бжде излишно да го обяснимъ. Подъ *„централни"* говори ще разбираме всички ония български говори, биле тѣ *източни* или *западни,* които заематъ *срѣдната часть* на българското общо отечество и се отличаватъ съ особено *чиста фонетика,* т. е. изговорътъ на гласнитѣ у тѣхъ е най-ясенъ и най-близъкъ до единъ *идеално български* изговоръ. У тѣхъ *нѣма редукция* на гласнитѣ, особено пъкъ на *а* и *е,* а напротивъ тъмнитѣ гласни ж, ъ и ь се *изяснявать* и се получаватъ за тѣхъ *чисти* и *високи* гласни *а, о, е.* Тия говори заематъ доста широкъ и дълъгъ пластъ, който начева съ централна Срѣдна-гора или по-добрѣ съ линия: *Копривщица, Пирдопъ, Златица, Орхание* и върви въ югозападна посока, та стига до линия: *Битоля, Крушово, Кичово.* По-подробни граници на тия говори ще дадемъ, когато дойде дума за новобългарската замѣна за ж, ъ и ь, гдѣто ще ги разпрѣдѣлимъ споредъ нѣкои тѣхни особености. Понеже централнитѣ говори се простиратъ прѣзъ източна и западна България, то и тѣхъ дѣлимъ на *източни* и *западни* централни говори и то споредъ изговора пакъ на *ѣ* у тѣхъ. Тъй напр. срѣдногорскитѣ, разложкитѣ и часть отъ неврокопскитѣ говори спадатъ къмъ *източнитѣ* централни говори, а говоритѣ по Орханийско съ Етрополе, Ихтиманско, Вакарелско, Самоковско, югоизточно Софийско, Дупнишко, Радомирско, часть отъ Кюстендилско, Джумайско, Морихово, Велешко, Прилѣпско и сѣверно Битолско — сж *западни* централни говори. Покойниятъ Облакъ употрѣбя название *„централни"*, да означи *югоизточнитѣ* говори (Arch. XVII. 157, 163); но това едва ли е приемливо имайки прѣдъ видъ *положението* на тия говори, които се простиратъ по *цѣлата югоизточна часть* на Балканския Полуостровъ и заематъ, значи, не *срѣдно,* а *крайно* мѣсто между българскитѣ говори. Обсѣгътъ на централнитѣ говори се схваща инакъ и у Милетича, Сбм. XV. 376., Wien. Ak. Anz. 1897., № XXIII, 6.

Имайки прѣдъ видъ изговора на *неударено ѣ,* ще трѣбва да различимъ и въ *южната половина* отъ източна България нѣколко говори, а прѣди всичко двѣ групи: 1) говори, въ които *ѣ* се изговаря *еднакво* неударено, както и съ ударение; такива сж повечето югоизточни или *родопски* говори, гдѣто *ѣ* = *ᵉа;* 2) говори, въ които неударено *ѣ* = *е;* такива сж и тукъ, както и въ сѣвероизточна България, ближнитѣ до границата съ западна България говори, въ които *нѣма* изобщо редукция, именно говоритѣ по *Разложко, Неврокопско, Мелнишко* и донѣйдѣ въ *Демирхисарско* и *Сѣрско;* обаче оттамъ нататъкъ дори до Солунско, гдѣто идатъ на срѣща отъ западъ говори *съ редукция* (воденско-кукушки), изговорътъ на неударено *ѣ* се измѣня споредъ това, къмъ кждѣто клони говорътъ и по другитѣ си свойщини; за това въ солунскитѣ села намираме разни застжпници за неударено *ѣ: е, ъа* или ᵉä, па даже и *и.* Въ *Сухо* напр. прѣобладава *ъа* споредъ Сбм. IV., 188.—189.: усльапьà, сѐтнъа, свѐтьаха, гòръа, звъаздàта, дьатѝньа; подобенъ изговоръ владѣе и въ *Зарово* и *Висока* споредъ примѣритѣ у А. Стоилова въ Исп. LXI., наведени зарадъ носовки,

но види се съ нѣкои нюанси, защото Стоиловъ бѣлѣжи м^еасѐнчѝна, ала: кѫмпäхми. Облакъ (Maced. Stud. 25.) въ фонетичната си изтъщеность чулъ *четире* вида *ѣ* въ Сухо: 'ä и ^еа за *ударени* срички (мл'äку, б^еáла) и ė и е — за неударени (ѐрёх, мёсенчѝна — ỳтре, нѐтре). Въ с. *Айватово,* гдѣто се забѣлѣзва силно влияние отъ кукушкия говоръ, неударено *ѣ* гласи ту *и* ту *е:* вируваш, *би*льàши, хòд*и*ше, чѝн*и*ше (имперф.), фл*и*зè, с*и*чè (аор.) усетѝ (Сбм. IV. 189.). Въ пѣсеньта отъ Айватово (Сбм. VI., 29.), макаръ записана отъ Д. Матова, невѣрно е прѣдадено *ѣ* (ударено и неударено) чрѣзъ *е,* па и самата пѣсень не е Айватовска. *Киречкьойскиятъ* говоръ върви по свой пѫть и откъмъ *ѣ*; ако сѫ вѣрно записани двѣтѣ приказки оттамъ въ *Солунски книжици* II., 40.—44., ударено *ѣ* по тоя говоръ звучи ту *я,* ту *е:* повелѝ, бягаше, нѝкой, врѐме, бѐла, недѐля; а неударено повече като *е,* но и като *и:* пàсеха, сѐтне, вѝдел, излезѐха, фл*и*зè; забѣлѣжи още: ỳтр*а*, хрàн*а*ха, намѣсто хранѣха; тъй че изобщо въ Солунско имаме диалектични смѣсици и откъмъ *ѣ* тъкмо тъй, както и откъмъ други фонетични и морфологични признаци.

До тукъ говорихъ за *ѣ* като за гласна, която споредъ ударението и положението си има промѣнливъ изговоръ по източнитѣ говори. И понеже цѣльта ми бѣше да прокарамъ извѣстно разпрѣдѣление на източнитѣ говори тъкмо по това имъ характерно свойство, то се и не обзирахъ твърдѣ върху сѫщинския изговоръ на *ѣ*, та и не го опрѣдѣляхъ точно. Сега би трѣбвало да кажа нѣколко думи не само върху това, какъ точно гласи *ѣ* по всѣки говоръ отдѣлно, ами и да дамъ нѣкои упѫтвания, като какъ би трѣбвало да се означава то най-правилно въ материалитѣ отъ източно Българско. Това се налага толкозъ повече, имайки прѣдъ видъ разнообразното и често пѫти неправилно означение на тоя звукъ по източнобългарскитѣ народни умотворения.

За да схванемъ добрѣ изговора на *ѣ* по източнобългарски, та да можемъ слѣдъ това сполучливо, да го прѣдадемъ на писмо, трѣбва да обрѫщаме внимание на *двата му съставни елемента,* а тѣ сѫ: 1) *гласната,* която замѣня старобългарското *ѣ* и 2) *палаталниятъ елементъ,* който придружава обикновено тая гласна, вслѣдствие на което прѣдстоещата съгласна се изговаря *омекчено.* Като оставимъ на страна малкото ония говори, гдѣто неударено *ѣ* се изговаря като *и,* за което нѣма никой да се подвоуми, какъ да го отбѣлѣжи, то изговорът на *ѣ* по източнобългарски се движи отъ *'а* до *'ъ* по всичкитѣ нюанси на гласната и омекчението ѝ. Затова искаме ли да разберемъ точниятъ изговоръ на *ѣ,* та и споредъ това да му дадемъ точно означение, гледаме прѣди всичко, *каква е гласната,* която се чува като вокаленъ елементъ намѣсто *ѣ* и подиръ туй внимаваме, какво е омекчението на съгласната, която стои прѣдъ *ѣ*.

Да захванемъ най-напрѣдъ съ изговора *на ударено ѣ*. Главниятъ и сѫщественъ изговоръ на ударено *ѣ* по източнобългарски (изобщо) е *чисто* и отворено *а,* прѣдшествано съ *палаталенъ елементъ,* който въ сѣвероизточнитѣ говори е *по-тѣсенъ,* а въ югоизточнитѣ — *по-широкъ,* т. е. въ сѣверо-

източнитѣ говори *а* стои като че по-близу до меката съгласна, а въ югоизчочнитѣ, именно родопскитѣ говори, като че между съгласната и *а*-то има едно кратко *е*, което и прави изговорътъ на *ѣ* по тия говори *широко* и малко *провлѣчено*. Но като казвамъ, че сѣвероизточното *а* за *ѣ* стои по-близу до меката съгласна, нека се не разбира пъкъ, че съгласната е тъй палатализирана, както що сѫ напр. сръбскитѣ *ља* и *ња*, а напротивъ, бихъ рекълъ, че при изговора на ударено *ѣ* по източно като че прѣдходната съгласна си остая *пакъ твърда* и като че мекотата стои свободна между гласната и съгласната; **млѣко, лѣто, нѣкъто, нѣмъ,** изговорени по сѣвероизточно-български не звучатъ нито: млјако, лјато, нјакой, нјам, нито пъкъ: м*ља*ко, *ља*то, *ња*кой, *ња*м, а: мл'ако, л'ато, н'акой, н'ам, т. е. тъй, като че не́ *л*-то или *н*-то се смекчаватъ, а като че само *а*-то се изговаря смекчено.

За означение на сѣвероизточното ударено *ѣ* записвачитѣ у насъ сѫ употрѣбяли, па употрѣбятъ и днесь, разни способи. Като не броимъ *етимологичното* означение на тоя звукъ посрѣдствомъ старобългарския му знакъ *ѣ*, както го намираме у първитѣ наши записвачи, напр. у Раковски (*Показалецъ, Българска Старина*), то по-обикновенитѣ *фонетични* означения за сѣвероизточно ударено *ѣ* сѫ: *я, ѧа, ia ьа*. Тия всичкитѣ означения криятъ у себе си все единъ и сѫщи звукъ, който е прѣдаденъ най-добрѣ съ *послѣдната комбинация ьа*, т. е. тъй, както се означава той още отъ първо врѣме въ тоя Сборникъ, но покрай него допущани сѫ били волно или неволно и други означения. За другитѣ сборници и списания и да не говоримъ, защото въ тѣхъ владѣе сѫщо разнообразие. Но покрай тия все неудобни означения още въ първо врѣме отъ нашия свободенъ животъ се явяватъ нѣкои научни работи, гдѣто се ввежда и по-научно означение на звуковетѣ, та и на *ѣ* — посрѣдствомъ омекчителенъ знакъ '. (Вж. А. Теодоровъ, сПсп. IV. 166.). Тъй означихъ и азъ *ѣ* както въ студиитѣ си, тъй и въ материалитѣ си отъ сѣвероизточна България още въ III. и IV. томъ на Сбм. Оттогава насамъ това означение владѣе въ повечето наши научни работи, па го употрѣбятъ и за народни материали всички ония, които желаятъ да постигнатъ по-голѣма фонетична точность. Тъй е записалъ материалитѣ си отъ Елена г. Н. Бобчевъ, въ IX. и X. томъ на тоя Сборникъ. Тъй би трѣбвало да се означаватъ и всичкитѣ материали изобщо въ Сборника, безъ да се има страхъ отъ типографски мѫчнотии, както бѣлѣжи редакцията (IX. стр. 61.).[1]

Другото главно произношение за ударено *ѣ* по източнобългарски е югоизточното или *родопско ѣ*, което е въ сѫщность пакъ *'а*, но се различава отъ сѣвероизточното *'а* по това, че мекотата му е разширена почти въ цѣло *е* (или по-добрѣ ъ), та на изговоръ това *е* (или ъ) личи хубаво прѣдъ *а*-то и цѣлиятъ звукъ получава характеръ на *двугласна*, съставена отъ *е* и *а*. Но понеже у тая двугласна главниятъ елементъ е пакъ *а*, както и по сѣвероизточно, то при означението на тоя звукъ

---

[1]) Желанието на г. Цонева е взето въ внимание. — *Ред.*

трѣбва да се изтъкне именно гласна *а*, а нѐ друга. И за родопското *ѣ* срѣщаме твърдѣ много означения въ нашата литература. Като захванешъ отъ Чолаковия Сборникъ, гдѣто бѣха обнародвани най-напрѣдъ материали отъ Родопитѣ (стр. 105.—124. и 321.—330.) и свършишъ съ послѣдния томъ на Министерския Сборникъ, ще видишъ голѣма пъстрина въ отбѣлѣзването тоя звукъ. Не е чудно, ако вече въ самитѣ Родопи владѣе говорна пъстрина, а чудно е, че материали отъ едно и сѫщо село, записани отъ едно и сѫщо лице, показватъ често пѫти различенъ гласежъ за *ѣ*. Ако оставимъ на страна сборници като Чолаковия, или списания като „Наука", „Българска Иллюстрация", които сѫ прибирали може би само случайни приноси, и погледнемъ, какъ се отбѣлѣзватъ родопскитѣ звукове въ по-модернитѣ наши сборници, ще видимъ и тамъ чудна бъркaница, отъ която се отказвашъ да диришъ каква-да-е поука върху тѣзи интересни говори. Тъй напр. г. Ст. Шишковъ, който се брои за добъръ познавачъ на тия говори, употрѣбяше въ първитѣ двѣ книжки на сборника си „Родопски Старини" за означение на ѣ по родопски пакъ *ѣ*, а за изговорътъ на това *ѣ* съвсѣмъ тъмни или по-добрѣ никакви обяснения не дава; въ слѣднитѣ двѣ книжки на „Родопски Старини" мълкомъ измѣнява това си означение и приема означение е͡а, въведено прѣзъ туй врѣме въ първия томъ на Министерския Сборникъ. Нѣколко години слѣдъ „Родопски Старини", когато г. Шишковъ начена друго родопско списание „Славиеви Гори", означаваше сѫщиятъ звукъ пакъ съсъ *еà*, но безъ съединителенъ знакъ и съ ударение на *а*-то.

Въ самия Министерски Сборникъ сѫ се изреждали нѣколко означения за родопско *ѣ*. Хр. П. Константиновъ, който даде най-напрѣдъ материали и бѣлѣжки по родопскитѣ говори въ Министерския Сборникъ, употрѣбя е͡а за *ѣ*. Ст. Шишковъ, който отъ своя страна е далъ тъй сѫщо много материали отъ Родопитѣ, бѣлѣжи *ѣ* ту съ *еà* ту съ *е*ᵃ; послѣдното му означение обаче не бихъ удобрилъ, понеже се изпъква повече звука *е* за *ѣ*, а не *а*, както е въ сѫщность. Само ако г. Шишковъ е искалъ именно да нюансира съ това нѣкой особенъ изговоръ за *ѣ*, като напр. Рупченскиятъ, гдѣто наистина прѣобладава *е*, може да се приеме такова означение. Но г. Шишковъ това не казва; види се за това и редакцията на Сборника неохотно му приела това означение, както се вижда отъ бѣлѣжкитѣ на стр. 72., 140. и 163. отъ Сбм. XI. Самата редакция на Сборника държи въ първитѣ единайсетъ тома на изданието си означение *еа*, а отъ XII. томъ нататъкъ приема означение *'а* за *всички материали* отъ Родопитѣ съ непрѣгласенъ изговоръ и тъй дава край на дотогавашното разнообразие. Това означение *'а* отговаря най-добрѣ на сѫщинския непрѣгласенъ изговоръ за *ѣ* по Родопитѣ и желателно би било да се държатъ о него всичкитѣ записвачи.

По-горѣ бѣше дума, че въ сѣвероизточна България се срѣща непрѣгласенъ изговоръ за *ѣ*, който напр. у Никополскитѣ павликяне и у тѣхнитѣ потомци, банатскитѣ българи, както и въ нѣколко Ловчански села (Горно-, Долно-Павликени, Гозница и Сотево), гласи пакъ като меко *а*, но

малко прѣчупено къмъ *е;* такъвъ изговоръ чухъ и въ нѣкои погранични съ западна България села между Искъръ и Витъ (Дърманци, Бѣленци, Орѣшани); такъвъ изговоръ най-сетнѣ владѣе и въ нѣкои Солунски села (Сухо, Висока, Зарово) — значи пакъ сърпѣдѣлни съ западна България — и съставя срѣда между източното и западното произношение на *ѣ;* а колкото за означението му, най-добрѣ ще е, ако се приеме означението на Облака (Maced. Stud.) за *ѣ* въ село Сухо, именно *'ä* (както означава и Милетичъ банатското *ѣ*), па ако се забѣлѣзва нѣкоя разлика въ дължината, сирѣчъ ако е малко протегнато, както ми се струва именно въ Солунскитѣ села, нека се означи тъй, както го означава А. Стоиловъ (Остатъци отъ назализма въ Солунскитѣ села Зарово и Висока, Псп. LXI., 707. и нт.): *ᵉă*.

И тъй ще различаваме тогава *четире* непрѣгласени изговора за ударено *ѣ:* двѣ *ясни: 'а* (сѣвероизточно) и *ᵉа* (югоизточно) и двѣ *прѣчупени:*[1]) *'ä* (павликянско) и *ᵉä* (източно-солунско).

Но освѣнъ тия четире произношения за ударено *ѣ* (непрѣгласено) има още едно петьо, употрѣбително въ *Разложко,*[2]) което ще трѣбва тъй сѫщо да обяснимъ. Разложкиятъ говоръ, който се допира, както казахме, съ *източни* и *западни* говори, развилъ едно особено произношение за *ѣ*, твърдѣ мѫчно уловимо и още по-мѫчно произносимо отъ човѣкъ неразложанинъ, както казва единъ добъръ познавачъ на тоя говоръ, Д. Молеровъ, отъ с. Банско (сега студентъ) въ Цариградскитѣ „Новини“ год. IV, бр. 37. Именно за това забѣлѣзваме голѣмо несъгласие дори и противурѣчие даже между самитѣ разложани — записвачи. Докато сърбинътъ Вук Караџић въ извѣстния свой „Додатак“ означава тоя звукъ съ просто *е,* но поне *забѣлѣзва,* че „за тоя звукъ трѣбва особена буква“ (вж. държ. изд. II., 231.), то родени разложани като че не схващатъ този особенъ изговоръ на *ѣ*. И наистина, ето какви означения намираме за *ѣ* и то все отъ записвачи сѫщи разложани: въ Сборника на С. Ив. Б(ояновъ),[3]) излѣзълъ 62 години слѣдъ Вуковия „Додатак“, нѣма ни диря отъ разложко *ѣ,* а вредъ само *е*. Авторътъ на тоя сборникъ печата̀ отпослѣ и други материали отъ Разложко, именно въ сПсп. XXXVII.—XXXVIII., 243.—251., Сбм. III., 61.—64. и 85.—95.; V. 37.—48., 77.—88.; VII. 107.—118. и само въ нѣкои отъ тѣхъ (Сбм. III., 61.—64., 85.—95.) бѣлѣжи *ѣ* съ *еа́* (гулеа́му дреа́мка, забулеа́лу), докато въ другитѣ си продължава сѫщото означение, както и въ сборника си. Ала най-чудното е, че тия пѣсни съ различно означение на *ѣ* сѫ все отъ едно село (Недо-

[1]) Употрѣбямъ терминъ *„прѣчупено“ а,* а не *„широко“ е,* както нарича обикновено Милетичъ сѫщия звукъ, първо, защото въпросниятъ звукъ е още по-близу до *а,* отколкото до *е* и второ, защото го не считамь за *първиченъ* изговоръ на *ѣ*, както го счита Милетичъ, а си го мисля отпослѣшенъ полу-прѣгласъ на *ѣ* отъ *'а, ᵉа*. По-нашироко ще се говори върху това на своето мѣсто.

[2]) Описание на Разложко съ тринайстѣхъ му села вж. у Хр. Ив. Д-въ (Дойчиновъ?): Пѫтни бѣлѣжки за шестдневното разложко царуване, София, 1883.

[3]) С. Ив. Б., Сборникъ отъ български народни пѣсни, кн. I. София, 1884. стр. 166. (16 юнашки пѣсни).

братско),[1]) отъ единъ и сѫщи старецъ (слѣпецъ, дѣдо Никола Тилевъ) и пакъ съ различно означение за *ѣ!* Други материали отъ Разложко има обнародвани отъ *Г. Разлоговъ* (Сбм. I., 67.–68.; II., 108.–110.; III., 69.–70).; въ тѣхъ прозира вече разложкото произношение на *ѣ* „като *еа слѣно*", както бѣлѣжи записвачътъ самъ на стр. 67. отъ Сбм. I., ала и г. Разлоговъ не е послѣдователенъ; защото, докато въ I. томъ на Сбм. бѣлѣжи *ѣ* съ *éа:* побулéа се, слéази, свéаш, свéати — значи съ ударение на *е*-то, въ Сбм. II., пъкъ го бѣлѣжи *еá* — съ ударение на *а*-то: меáсечинку, двеá, влеáзе, а въ т. III. се повръща пакъ къмъ първото означение *éа:* умéарену, дзвéазди, слéази. Трети записвачъ, Нехтѣнинъ или Нехтѣлинъ, пакъ разложанинъ, бѣлѣжи пъкъ по *три* начина разложкото ударено *ѣ:* съ просто *е* (вж. свадбени обичаи и пѣсни отъ Якоруда, Сбм. VI., 37.—62.), съ *a͡e* (вж. двѣ пѣсни отъ Якоруда, Псп. XXXIX., 161.—163.: бa͡eла, недa͡eле, вa͡eтер) и найсетнѣ съ чудна звукова грамада: *жáе!* Вж. Сбм. VI., 27.—29.: цвжáете, вжáетер, тжáесни; впрочемъ послѣднитѣ материали (четире пѣсни) сѫ отъ *бабешкитѣ помаци* по Горна-Мѣста и произношението на *ѣ* у тѣхъ отива въ съгласие съ изговора на ударенитѣ гласни изобщо по тоя говоръ, гдѣто всичкитѣ *високи* гласни (*а*, *е*, *о*) се изговарятъ съ прѣдметнати съответни ниски: *á* = *ъá* (бржáдва, пжадна), *ó* = *уó* (девуоíко, дуоíда) *е* = *ъе* (тьебе, тьешка) — слѣдователно и *ѣ*, споредъ Нехтѣнина = a͡e, получава прѣдъ себе си ниска гласна *ъ (ж)*, оттамъ *жае*. Молеровъ пъкъ, който дава нѣкои бѣлѣжки за Разложкия говоръ въ Цариградскитѣ „Новини" год. IV., бр. 37., прѣдлага за разложкото ударено *ѣ* означение *аѐ:* смаѐх, желаѐзо, паѐсен, голаѐм и пр. Но при това забѣлѣзва, че нито *еа*, нито *ае*, нито *é* прѣдава точно разложкото *ѣ;* а колкото за изговора му, „само този, който е порасълъ въ Разлогъ, може да изговори това *ѣ*". И наистина, доколкото съмъ слушалъ самъ тоя звукъ, ни една отъ нашитѣ букви не може го прѣда, освѣнъ пакъ *ѣ*, употрѣбено условно. Тоя звукъ е нѣщо срѣдно между *е* и *а* и отговаря най-много на павликянското *'ä*, но клони повече къмъ *е* при *твърдо* произношение на прѣдната съгласна; а понеже и то е малко *развлѣчено*, то би трѣбвало да се означи съ такава комбинация, отъ която да се види и сложностьта му, и твърдостьта му, и дължината му. За това прѣдлаганото отъ Молерова *аѐ* и употрѣбяното отъ Нехтѣнина *a͡e* стоятъ най-близу до сѫщинския му изговоръ; па и Разлоговъ, макаръ, че употрѣбя *еа*, изрично бѣлѣжи, че „съчетанието *еа* е употрѣбено за единъ срѣденъ по изговора си звукъ между *е* и *а* и то въ четенето трѣбва да се слива много скоро *безъ никаква мѣкостъ*". За разложкото *ѣ* бихъ прѣдложилъ комбинация *ᵃё*, или лигатура отъ *а* и *е:* æ. Ако пъкъ е работа да се означи тоя звукъ по-кратко — само съ *една* буква — най-прилѣга за него *ä*, както Милетичъ означава своето „широко е", само че не бива да се идентифицира това *ä* нито съ павликянското и солунското (отъ Сухо) *'ä*, нито пъкъ съ шуменското

---

[1]) Това село пишатъ още и *Недóбърско*, ала етимологичното му име е *Гнидобрадско*, както го намираме въ Царъ-Шишмановата грамота въ Рилския манастиръ: Гнидовраⷣско и разлошкы попокє.

непрѣгласено *ѣ прѣдъ меки срички* — ако наистина има такова; а Милетичь, доколкото виждамъ, не прави разлика помежду тия, споредъ мене различни изговори за *ѣ,* а често ги смѣсва и то не само помежду имъ, ами и съ *рупското* или *родопското еа,* па даже и съ сѣверо-източното *'а.* Вж. Сбм. X., крит. 7., 16.; Arch. für sl. Phil. XX., 581.; Сбм. XVI.—XVII., 409; Псп. LXI., 650.

Бѣлѣжки за разложкото *ѣ* дава и свещ. Ив. П. Панайотовъ („Новини", 1894., бр. 43.), който не удобрява Молеровото означение *aė* „защото, колкото скоро и да се изговарятъ тия звукове, пакъ ще имаме *два* звука, а *ѣ* има само *единъ* звукъ". — А колко близу е този изговоръ до *западния,* вижда се освѣнъ отъ Бояновитѣ сбирки, още и отъ думитѣ на св. Панайотова, който твърди, че подобенъ изговоръ имало и въ *Самоковъ.* „Сѫществена разлика, каже, между говора въ Самоковъ и Разлогъ, колкото се отнася до *ѣ, нѣма.* Наистина *ѣ* се забѣлѣзва повече въ Разлогъ, но причината е, че въ Разлогъ *говорятъ по-провлѣчено,* а въ Самоковъ — бързо". „Новини", 1894., бр. 43.

Откъмъ изговоръ на ударено *прѣгласено ѣ* въ източно-българскитѣ говори може да бѫде само дума, до каква степень е запазилъ всѣки единъ отъ тѣхъ палаталния елементъ на съгласната прѣдъ *ѣ*; защото откъмъ гласния елементъ на такова *е* отъ *ѣ* разлика между източнитѣ говори нѣма: тѣ еднакво изговарятъ едно чисто и ясно *е.* Неясенъ ми е още само прѣгласениятъ изговоръ на *ѣ* у *рупчоскитѣ* и нѣкои *ахърчелебийски* говори,[1]) както и до нѣгде *чепинското* ударено *е* намѣсто *ѣ.* Такова прѣгласено *ѣ=е* се изговаря сега въ източнитѣ говори съвсѣмъ както и другитѣ *е*-звукове (отъ **є, ѧ** и **ь**) тъй, че не можемъ говори за особено *'е* отъ *ѣ*; защото, гдѣто срѣщаме по-меко *е* за *ѣ,* тамъ ще срѣщнемъ непрѣменно сѫщи изговоръ и за *е* отъ **є, ѧ** и **ь.** По-меко *е* за *ѣ* се срѣща по Търновско (Бѣла Черква и Павликени, Сбм. III., 82.: вьерен, освьен, прьес, вървьели, бьели, завльечи), Шуменско (Искра 1892. год., бр 4.—5., стр. 260.: пьесние, разбулье сѫ, тьсна), а особено прѣобладава то у помацитѣ въ Ловчанско (вж. ПСп. XV., 434. — 436., отъ с. *Добревци*: пле́венски, сле́зи, пре́с, се́ме, вре́ме). Но, разбира се, успоредно съ тия срѣщаме примѣри *'е* и отъ **є, ѧ** или **ь**: посрибрьени, тьежък, испрьегнѫ, абрье, поглъеднѫ въ Бѣла-Черква и Павликени; пьесньe, босильек, въ Шуменско; те́бе, зане́ла, те́сте́ме́л, че́рве́н и пр. въ Добревци.[2]) Тъй че въ сѣвѣроизточно Българско не може да бѫде дума за отдѣлно омекчено произношение само на *ѣ,* каквото го има въ сръбско-хърватски напримѣръ. Па тъй сѫщо не можемъ говори за специално омекчено *'е* намѣсто *ѣ* и у родопскитѣ помаци, гдѣто владѣе прѣгласено

---

[1]) Ако можемъ смѣта *чепеларския* изговоръ на *ѣ* за общъ на всичкитѣ говори по *Рупчосъ* и *Ахъръ-Челеби,* ще трѣбва да причислимъ и тия говори къмъ говоритѣ съ *прѣчупенъ* изговоръ на *ѣ* и ще означимъ това *ѣ* съ *'ä* както го означава Милетичъ, Anzeiger № XXIII., 49., само че това *'ä* не бива да се смѣсва съ общородопското *ᵉа* за **ѣ.**

[2]) Вж. още у Шапкарева, кн. I., стр. 13.—14., IV. 328.—330. въ пѣсни отъ *Карнобатъ* — доколкото може се довѣри на записвача имъ (В. Аврамовъ отъ Калоферъ): дието, ще ви избиеся, обиед, виенчален, миедна сфирка.

или прѣчупено *ѣ*, защото и тамъ наравно съ *'е* отъ *ѣ* владѣе общъ омекченъ изговоръ за всѣко *е*. Срв. Сбм. II., 217. отъ Ахърчелеби (села *Пашмаклж, Каршилж, Пюскюллие*) покрай: *юміело* (имѣло), *амріело* (умрѣло)[1]) още и: *ріекло*, *юціе*, *бріе*, *купюню*=купиме,[2]) *зіенгии*.

Па тъй сжщо и въ материали отъ *Устово, Левочево* и *Долно-Райково* (Ахър-Челеби) срѣщаме (споредъ Ст. Шишкова, Сбм. II., 219.—221.) покрай *челіек*, *діеду*, *гуліеми*, *біегам* — *осіем*, *віелидіен*, *магаріе*, *ріекоал*; отъ *Ситово* и *Орѣхово* (Рупчосъ), Сбм. XI., 163.; отъ *Долно-Дере-кьой* (Ахъръ-Челеби), Сбм. XVI.—XVII. 335.: *гуліемьету*, *міесту*, *хльеп*, *стрьеха*, но и: *рьекли*, *одньесам*, *врьемье*; отъ *Смилянъ*, ibid. 337.: *іемьел* (имѣлъ), *прьес*, *насьедьели*, *обсьекла* (обсѣкла), *чельекат* — но и: *вьелил*, *набьерьет*, *стигньe*, *ештьe*; *ьe* за *ѣ* намираме и у помацитѣ по *Горна Стрѣма*, поне споредъ Нехтѣнина (Сбм. VI., 27. — 28.), който бѣлѣжи покрай *цвжáете* и пр. още и: *свьета*, *раздьéлим*, *гульема*, *двье* — може би влияние отъ сѫсѣдния чепински говоръ. Но и тукъ покрай *ьe* за *ѣ* срѣщаме и намѣсто другитѣ *е*-та *ѣ*: *зьéми* (ibid. 27.), *тьсбе*, *лицье*, *дальеку*. Колкото за *Брациговското ьe* намѣсто *ѣ* (*гнь'езду*, *врь'еми*, *дь'ецата*, Сбм. IV., 162.) тѣ трѣбва да се тълкуватъ като свойства на *Костурския* говоръ, отъ който навѣрно сѫ и прѣнесени въ Брацигово.

Отъ тия примѣри се вижда ясно, какъ ударено и прѣгласено *ѣ* въ източнобългарски се слива съ изговора на *е* отъ **є**, **ѧ** и **ь**; тъкмо тъй се слива то съ сѫщитѣ гласни и въ *неударени* срички; ето защо мисля, че за неударено *ѣ* по източнитѣ говори по-прилѣга да говоримъ, когато разглеждаме отношението на тия говори къмъ звукъ *е* изобщо. Старобългарското *ѣ* е изобщо такава гласна, която въ историческото развитие на бълг. езикъ се досѣга съ много други гласни, та затова и не бива да се разгледва сама, а винаги заедно съ тѣхъ; тъй напр. съ ударено и непрѣгласено *ѣ* се посрѣща въ много източни говори старобълг. **ꙗ** и се подлага съ него на сѫщи промѣни: *стоѧах*-*стоѧеше*, по родопски *стоеах*-*стоеаше*, по разложки *стоѫех*-*стоѫеше*. Отъ друга страна пъкъ гледаме, че всичкитѣ бълг. говори, които не сѫ още изравнили *ѣ* съ *е*, произвеждатъ и днесь още звукове, идентични по изговоръ съ етимологично *ѣ*, произвеждатъ ги отъ различни по етимология звукове, т. е отъ **є**, **ѧ** и **ь**.

Да видимъ сега, какъ се отнасятъ *западнитѣ* бълг. говори къмъ *ѣ* и можемъ ли разпрѣдѣли и тѣхъ споредъ изговора на тая гласна.

Въ западнобългарски срѣщаме *врсдѣ еднакъвъ* и то *прѣгласенъ* изговоръ за *ѣ*; безъ да се гледа на ударение или положение, *ѣ* гласи.

---

[1]) Въ тоя помашки говоръ има сѫща редукция на *о прѣдъ ударена сричка*, както въ руски: *атишли*, *ахапа дашли* — па тъй сѫщо и *амрѐло*, схванато като *омрело*. Подобенъ говоръ има и въ *Смилянъ*, вж. Сбм. XVI. — XVII., 337.

[2]) Въ този интересенъ отъ много страни говоръ употрѣбятъ за първо лице множ. ч. *сегашно* и *минало* врѣме една твърдѣ любопитна фраза съ окончание *ніе* намѣсто *ме*: *куп̆ьніе*, *куп̆ьхніе* намѣсто купиме, купихме; не ще съмнѣние, че тя е нова и подсѣща твърдѣ на *сме*, както се чува въ Сливенъ, Трѣвна и Костурско за *сме*.

еднакво като *е* и се слива, значи, съ общия звукъ *е*, произлѣзълъ отъ **є**, **ѧ** и **ь**. Тукъ, разбира се, нѣма да броимъ онѣзи осамотени поселения въ западна България, гдѣто заедно съ населението е прѣнесенъ и източниятъ изговоръ на *ѣ*. Такива източни българи живѣятъ въ двѣ Врачански села: *Старо-Село* и *Влашко-Село* (Мариновъ, Ж. Ст. II. 68., 156.—157.) и въ *Кула*; има ги дори въ Сърбия, именно въ *Зайчаръ, Голѣмъ-Изворъ*; а споредъ С. Ж. Дацовъ (Псп. IX. 102.) българи живѣятъ и въ *Дубље*, *Црквенац* (Кюприйски окр.) и въ *с. Салаковци* (до Пожаревацъ), но дали и тѣхниятъ говоръ е източенъ, не дава свѣдѣния. *Прѣгласенъ* наричамъ западнобългарския изговоръ на *ѣ* затуй, защото излизамъ отъ единъ общобългарски или прабългарски изговоръ на *ѣ* като *ᵉа* или *'а*, отъ който слѣдъ врѣме се развиватъ всичкитѣ днешни изговори за *ѣ*, както въ източна, тъй и въ западна България. Имайки прѣдъ очи сега единъ общъ изговоръ на *ѣ* като *е* въ западна България, може да бѫде само дума, до колко това *е* се изговаря *по-твърдо* или *по-меко* споредъ разнитѣ западни говори. Но тогазъ нѣма да бѫде въпросъ само за *ѣ*, но и за **є**, за **ѧ** и за **ь**, защото и тия старобългарски гласни еднакво даватъ *е* по западнобългарски — съ изключение на крайнитѣ сѣверозападни говори, гдѣто **ь** върви по свой пѫть. Колкото пъкъ до характера на това *е*, забѣлѣзва се една постепенность отъ сѣверъ къмъ югъ, т. е. сѣверозападнитѣ говори изговарятъ *е* по-твърдо, срѣднитѣ западни говори показватъ по-меко произношение, а южнитѣ — още по-меко. Но по-подробно разграничение на западнитѣ говори откъмъ *ѣ* не може се направи, едно, защото, както рекохъ, то би било разпрѣдѣление на тия говори наспоредъ *е* - звукъ изобщо, и второ, защото обнародванитѣ до сега материали отъ западна България не правятъ разлика въ изговора на това *е*; тъй че напр. западно-софийското и врачанското твърдо произношение на *ѣ* въ думи като мл^{ъ}еко, гол^{ъ}*ем* не срѣщаме нигдѣ отбѣлѣзано, а постоянно само мл*е*ко, го*лем*. Впрочемъ вж. Псп. III. 176.—180. отъ Горна-Баня, Соф. записалъ Й. Ковачевъ: голъем, излъезне; но и зел*ъе*на л*ъе*гало, кл*ъе*то. Още по-малко срѣщаме въ нашитѣ сбирки отбѣлѣзано онова произношение на *ѣ* въ *Костурския говоръ,* за което съобщава *Ст. Новаковичъ,* Arch. für slav. Phil. XV. 44.—45., и споредъ което *ѣ* (**и ѧ**) по тоя говоръ покрай обикновения си изговоръ като *е* и *ен* чували се и като $\underset{a}{е}$ и $\underset{a}{е}$н, както ги бѣлѣжи самъ той. Новаковичъ дава тия примѣри (отъ с. Бобощица, южно отъ Корча): м$\underset{a}{\hat{е}}$сец, бêâј (бѣхъ), бêâјме, вр$\underset{a}{\hat{е}}$шча, кал$\underset{a}{е}$на вода, жел$\underset{a}{\hat{е}}$зо, прôл$\underset{a}{е}$т; а за **ѧ**: п$\underset{a}{\hat{е}}$нда (педя), ј$\underset{a}{\hat{е}}$зик, тêм$\underset{a}{е}$, пр$\underset{a}{\hat{е}}$нда, (пр$\underset{a}{\hat{е}}$ндиш), пр$\underset{a}{\hat{е}}$нди, врêм$\underset{a}{е}$, м$\underset{a}{\hat{е}}$ко, м$\underset{a}{\hat{е}}$со, пом$\underset{a}{е}$тва (помни, отъ **памѧть**), п$\underset{a}{\hat{е}}$та, св$\underset{a}{\hat{е}}$т, п$\underset{a}{\hat{е}}$ток, ц$\underset{a}{\hat{е}}$т. Тия примѣри отъ Костурско сѫ твърдѣ интересни, защото се посрѣщатъ много хубаво съ изговора на *ѣ* и **ѧ** у *айдемирскитѣ „арнаути“*, чиито говоръ Милетичъ изложи въ студията си „Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ“, Псп. LXI., 623.—666.; обаче заключението на Милетича, именно, че едно врѣме въ

бълг. езикъ изговорътъ на *ѣ* и на **ѧ** ималъ една и сжща гласна основа — ä (широко *е*) не бихъ удобрилъ; защото реченото изравнение може да е станало *относнѣ* и то само въ *костурския говоръ*, а не че е било общо свойство на цѣлия български езикъ. Защото ако тия два звука въ основния си гласежъ по костурски и айдемирски сж днесь изравнени, то по другитѣ източно-български говори, както изобщо прѣзъ цѣлото развитие на бълг. езикъ, такова изравнение не срѣщаме, или ако се срѣща, не иде отъ еднаква основа. Това ще обяснимъ въ слѣдната глава.

Единство на български езикъ откъмъ *ѣ*.

Звукъ *ѣ* е отъ ония звукове, които характеризуватъ бълг. езикъ прѣзъ всичкото му развитие. Такива сж покрай **ѣ** още и **ж**, **ѧ**, **ъ** и **ь**. Имайки прѣдъ видъ толковато разни замѣни за *ѣ* по българскитѣ говори, налага се въпросъ, *отгдѣ* и *какъ* сж произлѣзли тѣ, сирѣчъ, коя ще с тѣхната първоначална основа и какъ отъ нея се разиждатъ разнитѣ изговори за тая гласна. А понеже считаме старобълг. езикъ, както ни е запазенъ въ чиститѣ си паметници, за обща основа на днешнитѣ бълг. говори, то би трѣбвало за тая цѣль да установимъ прѣди всичко *старобългарския изговоръ на* **ѣ**. Тукъ би могло да се възрази, че старобълг. езикъ и въ най-старитѣ си и най-чисти паметници може да е само едно нарѣчие отъ тогавашния бълг. езикъ; но все пакъ, имайки прѣдъ видъ старината на това нарѣчие, признаваме звуковитѣ му промѣни за общобългарски — толкозъ повече, че тия промѣни служатъ за обяснителна основа не само на днешнитѣ бълг. говори, ами въ много случаи ни се налагатъ като общославянски звукови явления. А за старобългарски сме принудени да приемемъ такъвъ изговоръ за *ѣ*, който да съдържа въ себе си за гласенъ елементъ звукъ *а* съ омекчение на прѣдната съгласна; защото само тъй можемъ си обясни както самия правописъ, тъй и много звукови явления въ старобългарски, свързани съ тая гласна. Какъвъ е билъ сега *палаталниятъ елементъ* на *ѣ* и какъ бихме го означили по модерному, дали съ омекчителенъ знакъ прѣдъ *а*-то ('а) или съ комбинация отъ *е* и *а* (еа, ᵉа), е второстепененъ и неваженъ въпросъ, защото за него и не става толкова дума, колкото за *самата гласна,* която се съдържа въ *ѣ*. А тая гласна за старобълг. езикъ е споредъ мене *чисто* и *ясно а,* каквото го намираме въ ударени срички по източно-българскитѣ говори и каквото го срѣщаме въ полски. Ако пъкъ произвеждаме това *'а* отъ по-напрѣшно срѣдно *e͡a,* както естествено би се прѣдполагало, щомъ сравнителното езикознание ни посочва въ много случаи звукъ ē за славянско **ѣ**, то за старобългарски, па даже и за старославянски, ще трѣбва да приемемъ за тоя сложенъ звукъ (кога е съ ударение) изговоръ *eá,* т. е. дифтонгъ *еа* съ *нагоренъ ударъ,* отъ който послѣ естествено се развива въ български, особено въ *ударени срички,* скратенъ изговоръ *'а*. Съ тоя сложенъ звукъ е станало въ български тъкмо тъй, както и съ дифтонгъ **ъи=ы**; докато се изговаря *неударено* — а такова е било първоначалното свойство на *всичкитѣ дифтонги и дълги*

гласни въ бълг. езикъ — то се чувало още като сложенъ звукъ *ѣи*, но щомъ ударението падне върху му, той се изговаря съ *нанагорно ударение* — тъй както и днесъ още се изговарятъ *едносложнитѣ думи* въ чакавски (си́н), — или и двусложнитѣ въ сърбскохърватски съ *прѣмѣстено* ударение: *гла́ва = гла̀ава* отъ по-напрѣжно *гла̄ва̀, ру́ка = руу̀ка* отъ *рука̀, лијѐпо* отъ *лѣпо̀*. Отпослѣ отъ сложната гласна остава само втората ѝ половина, върху която стои ударението: най-напрѣдъ сѣинѣ, послѣ сѣин и сетнѣ син. Съвършено тъй си мисля и произношението на *ѣ* по български: сложниятъ звукъ *еа* (отъ по-напрѣшно е̄) се е чувалъ като сложенъ, а може би неопрѣдѣлено, *само* въ *неударени срички*, а въ ударени срички се чувалъ ясно, защото ударението падало на втората му половина, сирѣчъ на *а*-то, оттамъ *б'ал* — отъ *беа́л*, а то отъ бѣ̄лъ. А че наистина въ български езикъ още открай-врѣме звукъ *ѣ* се е изговарялъ като *'а* (сирѣчъ *еа́*), имаме толкова доказателства, щото едвали бихме се съмнявали още. Ето нѣколко:

1. Най-напрѣдъ самото *название* на буквата, съ която се означава тоя звукъ, ни е прѣдадено по традиция като *ятъ*, руски *ять*, по гръцки γεατ, ιατ. Въ извѣстния abecenarium bulgaricum (то е латинско означение на глаголическата азбука) тая буква е наречена *hiet;* но трѣбва да знаемъ, че този abecenarium има прѣдъ видъ нѐ българската, а *хърватската* глаголица, въ която *ѣ* наистина гласи като *е* или *ie*.

2. Въ българската глаголица употрѣбятъ единъ и сѫщи знакъ за *ѣ* и за *ꙗ*: **вѣра — ѣко**; колкото и да е несъвършена тази азбука, едвали биха се слѣли въ нея тия два звука, ако въ основата имъ не лежеше единъ и сѫщи звукъ и то *а*.

3. Въ съчетания съ гърлени съгласни *ѣ* минува въ чисто *а* промѣнявайки гърленитѣ на шушкави. Затуй гледаме, че въ старобългарски има паралелни суфикси съ гласна *ѣ* и *а*, спорeдъ това, да ли съотвѣтната основа свърша на гърлена, или на друга съгласна, която търпи слѣдъ себе си *ѣ*. Тъй имаме отъ една страна суфиксъ **ѣти** и **ати** за образуване едни и сѫщи глаголни форми (инфинитивъ): отъ една страна **тръпѣти, видѣти**, отъ друга — **бѣжати, слышати**. Тия два на гледъ разни суфикси лесно си обясняваме, щомъ имаме прѣдъ видъ първоначалния му изговоръ като *'ати;* значи както *тръп'ати*, тъй и *бѣг'ати* и послѣ *бѣжати*. Тъкмо такива двойни форми срѣщаме: у прилагателнитѣ и сѫществителни на **ѣнъ: дрѣвѣнъ, стьклѣнъ** (изговори: дрѣв'анъ, стькл'анъ), но: **пѣсъчанъ, рожанъ** (намѣсто пѣсък'ан, рог'анъ); у сѫществителни и прилагателни (сравнителна степень) на **ѣи: брѣзѣи, добрѣи** (изговори: брѣз'аи, добр'аи), но сѫщеврѣменно: **слоучаи, мъножаи** (отъ **слоук'-аи, мъног'-аи**); сѫщо виждаме и у сѫществителни на **ѣль**: отъ една страна: **гыбѣль, обытѣль** (изговори: гыб'аль, обыт'аль), отъ друга — **печаль, пищаль** (намѣсто: пек'аль, писк'аль); съвсѣмъ сѫщо е и въ глаголнитѣ форми, минало несвършено врѣме: отъ една страна **плетѣахъ, несѣахъ** (изговори: плет'аахъ, нес'аахъ), отъ друга — **речаахъ, врѣшаахъ** (значи: рек'аахъ, врѣх'аахъ).

4. Въ едни и сжщи по коренъ думи дохажда въ старобългарски ту ѣ, ту ꙗ споредъ това, да ли е звукъ ѣ въ начало на дума, или слѣдъ съгласна; напримѣръ отъ коренъ ꙗд- (по-старо ēd) имаме веднжжъ **ꙗсти**, други пжть **сънѣсти** (изговори: сън'асти — отъ **сж-ꙗсти**); тъй сжщо: отъ една страна **ꙗдъ**, отъ друга **обѣдъ** (изговори: об'адъ, отъ **обь + ꙗдъ**),
„ „ „ **ꙗкъ**, „ „ **вьсѣкъ** („ вьс'акъ, отъ **вьсь + ꙗкъ**),
„ „ „ **ꙗмо**, „ „ **сѣмо** („ с'амо, отъ **сь + ꙗмо**),
„ „ „ **ꙗдѣ**, „ „ **вьсѣдѣ** („ вьс'адѣ, отъ **вьсь + ꙗдѣ**),
„ „ „ **ꙗдро**, „ „ **нѣдро** („ н'адро, отъ сжщи коренъ).
Тая разлика има обаче само въ *кирилскитѣ* старобълг. паметници, които употрѣбятъ ꙗ и ѣ, докато въ глаголскитѣ се пише въ тия случаи единъ и сжщи знакъ ⰰ, който означава и ѣ и ꙗ. Да ли сега това смѣсване на ѣ и ꙗ въ глаголскитѣ паметници отговаря и на еднакъвъ изговоръ на ѣ и ꙗ, или е само недостатъчно означение, мжчно е да се каже. Гайтлеръ (Fonologie, 48.—49.) приема различенъ изговоръ за глаголскитѣ и кирилски паметници: **ѣсти** = *'асти* и **ꙗсти**; днешнитѣ български говори потвърдяватъ едното и другото; кирилското писане **ꙗдъ** и **обѣдъ** намираме въ общобългарскитѣ *јад* и *обѣд* (= *об'ад* и *обед*), а глаголическото писане **ⰰдъ**, **ⰰсли** (ако наистина се е изговаряло 'ад, 'асли), се потвърдява отъ родопското ᵉасли, ᵉагне, срещу които намираме въ кукушко-воденския (дори и въ пирдопския) говоръ *если*, *егне* — значи като прѣгласено *ѣ*.

5. Че наистина *ѣ* е звучало като *'а*, показватъ и характернитѣ асимилации не само въ имперфектнитѣ форми като **творѣахъ** = твор'аахъ (Микл., Lautl.² 47.), ами и въ форми като: **оумѣатъ, дѣатъ, оумѣате** и пр., въ Мар. еванг. намѣсто **оумѣетъ** и пр., които сж гласѣли въ нарѣчието, на което е писано евангелето, сигурно: ум'аатъ и пр., както ги право тълкува и Милетичъ въ студията си върху Мариинското евангелие (Псп. XIX.—XX, 248.).

6. Въ два славянски езика, полски и български (източнобългарски), *ѣ* се изговаря и днесъ още като *'а:* старобългарски **мѣсто, лѣто, желѣзо** се изговарятъ еднакво по полски и по източнобългарски съ мѣко 'а: м'асто, л'ато, жел'азо. Това съвпадение на полски съ бълг. езикъ не е случайно, а е органически свързано съ старото произношение на *ѣ*, защото както въ полски, тъй и въ източнобългарски дохажда тъкмо въ ония думи, които по старобълг. се пишатъ съ *ѣ*.

7. Отъ изговора на *ѣ* като 'а си тълкуваме твърдѣ лесно правописната употрѣба на тая буква прѣзъ цѣлото развитие на българската писменость. Тъй, докато въ глаголскитѣ паметници ѣ и ꙗ се изразяватъ съ единъ и сжщи знакъ ⰰ, отъ което заключаваме и за еднаквия имъ изговоръ, то въ кирилскитѣ най-стари паметници се пази още разлика между *ѣ* и *ја;* ала още отъ първо врѣме забѣлѣзваме друго разширение на ѣ, т. е. да изразява пакъ стария ꙗ- звукъ, но *само слѣдъ чисти съгласни.* Тъй още въ Савина книга и Супрасълския сборникъ срѣщаме **волѣ, банѣ, конѣ, родителѣ, възбранѣти** намѣсто обикновенитѣ **волꙗ, конꙗ**

и пр. Това употрѣбение на ѣ намѣсто ꙗ слѣдъ съгласна става отпослѣ прѣзъ срѣднобълг. периодъ съвсѣмъ обикновено, тъй че старобълг. правилно писане въ такива случаи се счита като изключение и се срѣща само въ неправилнитѣ или нечисти по езикъ срѣднобългарски паметници. За да се дойде до такова употрѣбение на ѣ не е причина нѣкакво срѣдно произношение негово като ä, както прѣдполага Милетичъ (Сбм. XIII., 104.), ами чисто и ясното му произношение като 'а; защото за X или XI вѣкъ едва ли можемъ прѣдположи редукция на *ıа* у казанитѣ случаи. Тукъ употрѣбата на ѣ се е разширила не защото гласната въ ꙗ се е приближила съ изговора си до *е*, а защото *съгласната* прѣдъ нея се е изговаряла вече не тъй, както въ по-старо врѣме, или както може би въ ония бълг. говори, които сѫ лежали въ основата на по-староитѣ кирилски паметници. Азъ си мисля именно, че заедно съ писането волѣ намѣсто волꙗ се е изразявало вече *инакво омекчение* на съгласната, ала гласната и въ двата случаи си остава все едно и сѫщо *а*. Докато се е изговаряло вол*ıа* = вол'-ја, или докато е влияло още нарѣчието, гдѣто си е било природно туй произношение, писало се волꙗ; но щомъ наченало да се изговаря *вол'а*, т. е. слѣно, както и днесъ е присѫщо почти на всичкитѣ бълг. говори, то и означението се приспособило къмъ този изговоръ и се получила графична форма волѣ. Че ще е имало едно врѣме наистина изговоръ вол'-ја = волꙗ, заключаваме отъ изговора на подобни думи въ нѣкои *югозападни* бълг. говори; тъй П. Гѫбювъ, о когото може напълно да се облегнемъ, изрично казва, че въ говора на село Велмевци (Битолско) омекчението на съгласнитѣ се изговаря *„неслѣто“: сабъ'а, земъ'а, тин'ъа* (Трудъ, год. IV., 97.); то значи тъкмо тъй, както биха се означили и по старобълг. кирилски правописъ сабꙗ, земꙗ, тынꙗ. Сѫщо такъвъ изговоръ се срѣща и въ *Костурско: повелйа* (Сол. кн. II., 49.) *земiа, крильıа* (Сбм. XVI.—XVII., 68., 71.); *царйот* Шапк. I., 3., *сабiа* ibid. 24. Отъ такъвъ неслѣнъ изговоръ, види се, отпослѣ наставатъ извѣстнитѣ *земн'а, темн'ан, Демн'ан,* па може би и *Смйндянинъ* (Псп. III, 176.) намѣсто *Смйл'ıанин*. Въ източна България въ такива случаи *л* се удвоява (както въ малоруски): *хил'л'ада, л'ул'л'ака, босил'л'ак*.

8. Изговорътъ на ѣ като 'а си върви по традиция поддържанъ отъ източнитѣ говори прѣзъ цѣлия срѣднобългарски периодъ, та се прѣдава и отвѫдъ Дунава заедно съ цѣлата писменость тъй, че отпослѣ, когато ромънитѣ начеватъ да пишатъ на свой езикъ съ кирилска азбука, ѣ имъ служи да означаватъ не само българскитѣ думи, въ които дохажда ѣ: вѣкъл, лѣк, Нѣгъл, ами и тѣхнитѣ си думи, въ които се чува сѫщи звукъ: нѣм, сокотѣскѫ, Нѣмцъл. Къмъ реченото за изговора на ѣ въ ромънската кирилска писменость бихъ могълъ да приведа и много наши думи, заети отъ ромънитѣ, въ които *ѣ* се изговаря като *eá*. Но такива думи не биха имали голѣмо значение, първо, защото много отъ тѣхъ сѫ заети късно и то отъ източното нарѣчие, и второ, защото, споредъ извѣстния ромънски фонетиченъ законъ, не само *ѣ,* ами и всѣко ударено *е* прѣдъ твърда сричка гласи като eá. По-голѣма важность биха имали думитѣ, влѣзли

въ *македоноромънски* или цинцарски, защото може да сѫ заети отъ западнобългарско нарѣчие, обаче и за цинцарски струва сѫщия законъ за прѣгласъ на *е* прѣдъ твърди срички, както и за дакоромънски.

9. Остатъци отъ стария изговоръ на ѣ като 'а намираме и въ другитѣ славянски езици освѣнъ полски и български; тъй напр. сръбско-хърватскитѣ думи *прам*, *смрака*, *орах*, *трава*, *бразда*, *сам*, *сваки*, сравнени съ старобългарскитѣ **прѣмъ, смрѣка, орѣхъ, трѣва, брѣзда, сѣмъ, вьсѣкъ,** едвали биха се тълкували инакъ, освѣнъ като старъ затвърденъ изговоръ на ѣ слѣдъ *р* и *с* (сравни и въ чешки: *zráti* намѣсто **зрѣти**). Сѫществителнитѣ и прилагателни, образувани съ суфиксъ **ѣнъ,** се изговарятъ и сега още по руски съ 'а: *деревяный, румяный, славянинъ, москвитянинъ;* но освѣнъ тѣхъ има и отдѣлни думи: *всякій* стои срещу **вьсѣкъ,** сямъ — срещу **сѣмо,** *прямый* — срещу **прѣмъ,** *дядя, дядка* — срещу **дѣдъ,** *няня, нянка* — срещу **нѣнъка,** бълг. н'анка. Подобни замѣни за ѣ се срѣщатъ и въ отдѣлнитѣ славянски нарѣчия, напр. въ *словашки* (Pastrnek, Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache, 48.—49.), въ *словенски* (Oblak, Arch., XVII., 160.) и въ нѣкои сѣверозападни руски нарѣчия (Соболевскій, Опытъ русской діалектологіи, 44., 46., 48.); но тѣ всичкитѣ сѫ нови прѣгласи отъ по-напрѣшно *е* за ѣ — било отъ полско влияние (словашки: bľady, snʼah), било пъкъ отъ ударена дължина; за това ги и не вземамъ подъ внимание.

10. Че едно врѣме ѣ се е изговаряло като 'а и то не само въ източна, ами и въ западна България, потвърдяватъ и *географичнитѣ* имена отъ западнитѣ наши краища, както ни сѫ запазени у византийскитѣ писатели: Πρισριανα — **Призрѣнъ**, Πρίλαπος — **Прилѣпъ** (Миклошичъ, Lautl.[2] 49.); Облакъ навежда и Πρόσακος и λεασκουμτζός (Arch. XVII., 162.). Ала най-изразително показва стария изговоръ на ѣ византийското название на днешната българска столица; ако е истина, че Τριάδιτξα произлиза отъ българското име на София — **Срѣдєць** (вижда се, отъ мѣстния падежъ на Serdica — сердицѣ — **срѣдьцѣ**), както се приема обикновено (вж. Иречекъ, Княж. Бълг. 9.), то имаме въ гласната *а* на това име твърдѣ хубаво запазенъ старобългарския изговоръ на *ѣ*, като 'а, прѣдадено чрѣзъ ia.[1]) Сравни още: Σουνθεασκος за **Сѫтѣска** (Голубинскій, Очеркъ ист. правосл. ц. 259.).

11. За такъвъ сѫщи изговоръ на ѣ по западна България свидѣтелствуватъ и *остатъцитѣ* въ тия говори, особено слѣдъ *ц*, гдѣто *ѣ* затвърдѣло, та и до днесъ се чува ясно сѫществената му гласна: *цал, цадим, цапим, цаним, цава, цана; цàлина, цафка* (**цѣвь**), *цадило, цалувам* (Кюстендилъ, I. Ивановъ, Сбм. X., 355.); *цапове* чухъ дори въ Брѣзникъ за *цѣпове,* т. е. прѫчкитѣ, що се турятъ да раздѣлятъ основата между долното кросно и нищелкитѣ — старобълг. **цѣпъ** = тояга, млатъ.

И при тѣзи очевидни доказателства за стария изговоръ на ѣ мнѣнията по тоя въпросъ между ученитѣ се пакъ още разиждатъ. Микло-

---

[1]) Вижда се, славянското име е гласѣло *Отрѣдьць* = стрàдьць, съ обикновеното въ западна България вмѣтнато *т* между *с* и *р*; сравни: *стрѣда, стребро.*

шичъ, искайки, види се, да приведе въ органическа връзка новословенския изговоръ на *ѣ* (като затворено, тѣсно *е,* франц. *é* fermé) съ старобългарския (по неговому „старословенски“), гдѣто явно личи изговора *'а,* се изказва твърдѣ неопрѣдѣлено въ сравнителната си фонетика (Lautl.² 47.—48.). Но въ Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen, 20., съвсѣмъ ясно се изразява, че „старословенското *ѣ* имало първоначално изговоръ на дълго ē, отъ което произлѣзло еа, ia, ja .... а особено за *български* трѣбва да се излиза отъ *еа, ja*“. Гайтлеръ (Starobulharská Fonologie, 38.) приема за *ѣ* изговоръ e͡a и не прави даже никаква разлика въ изговора на ѣ по глаголскитѣ паметници, сирѣчь за него еднакво гласѣло *ѣ* както въ хлѣбъ, тъй и въ ѣсти (Fonolog. 48.). Ягичъ отъ първо врѣме приемаше изговоръ на *ѣ* като *é* (затворено, стѣснено), вж. неговата Starohèrvatska gramatika, 27.—28., послѣ Arch. VI., 75., но отпослѣ се изказа за ja, jä (Arch. XVII, 161.). Лескинъ приема двоенъ изговоръ за *ѣ* — като *ia* въ глаголскитѣ и като *é* (тѣсно *е*) — въ кирилскитѣ (Altbulg Gram.² 5.); според него, види се, и А. Теодоровъ приема въ старобългарската си граматика (§ 22. и 26.) сжщо двойно произношение за *ѣ.* Отъ рускитѣ учени най-ясно и най-близу до истината по тоя въпросъ се изказва П. Билярскiй, О средне-болгарскомъ вокализмѣ, 116.: „Откиньте отъ нашего *я* iоту: останется утонченный или сжатый звукъ *а* (почти нѣм. ä), и вотъ, по моему мнѣнiю, выговоръ древняго *ѣ*“. Приблизително сжщото казва и Соболевскiй, Древнiй церк. сл. яз., Фонетика, 35.: „По всей вѣроятности звукъ *ѣ* былъ откритое мягкое *е* въ значительной степени приближавшее ся къ *а* и рѣзко отличавшееся отъ *е*“.[1]) Сжщото мнѣние за *ѣ* поддържа у насъ и Милетичъ, който се е изказвалъ по тоя въпросъ на нѣколко пжти въ своитѣ трудове, както ще видимъ. И азъ съмъ съгласенъ съ това мнѣние: *ѣ* (=*e͡a, 'a*) гласи *самò за себе си* наистина като „широко, неопрѣдѣлено“ *е,* само че ще трѣбва да попитаме, той ли е обикновениятъ, естественъ, гласежъ на *ѣ* и отъ него ли трѣбва да излизаме, кога опрѣдѣляме изговора му; защото не е все едно, дали изговаряме *ѣ* изолирано отъ съгласната, що стои прѣдъ него, или го изговаряме, както си е въ думата. Въ единия случай ще чуемъ намѣсто *ѣ* наистина едно широко *е* или по-добрѣ едно прѣчупено *ä,* но въ другия ще излѣзе наявѣ едно чисто *а* съ омекчение на прѣдната съгласна. Ето отъ тия двѣ изходища си обяснявамъ и разнитѣ мнѣния за *ѣ.* За да ни стане по-ясенъ въпросътъ за изговора на *ѣ,* нека останемъ при мнѣнието на Милетича и го разгледаме по-отблизу.

Отъ най-напрѣдъ (вж. Особноститѣ на езика въ Мар. пам. Псп. XIX.—XX., 248.), и Милетичъ приемаше обикновеното мнѣние за *ѣ,* поддържано отъ Миклошича и отъ много други слависти, че *ѣ* има въ старо-

[1]) Изложението върху *ѣ* у Kalina (Studyja nad historyją jęz. bulgarskiego, 161.—165.) е съвсѣмъ объркано (вж. Милетичъ, Два труда и пр. Сбм. X., крит. 16.); пъкъ Лавровъ (Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болг. языка, 62.—70.) не дава свое мнѣние, а изброява само диалектичнитѣ български изговори за *ѣ* и писменното му употрѣбение по паметницитѣ. Флоринскiй (Лекцiи по славянскому языкознанiю, 76.) привежда само мнѣнията на Соболевски и Миклошича.

български изговоръ на *ja;* въ тоя смисълъ и възразява даже Ягичу, който въ изслѣдването си върху Мар. Ев. приема *ê* за старобълг. изговоръ на *ѣ*. Сѫщи изговоръ приема и въ старобългарската си граматика (2. изд. стр. 11.); но въ студията си върху влахобългарскитѣ грамоти (Сбм. IX. 211.—390.) Милетичъ промѣнява мълкомъ мнѣние и приема за *ѣ* звукъ между *е* и *а* (стр. 388.), който идентифицира съ изговора на ѧ въ влахобългарскитѣ грамоти и новобългарскитѣ дамаскини (ibid. 390.). Въ тая си студия М. не говори нашироко върху *ѣ*, но и отъ това, що казва, узнаваме, че той приема за първоначаленъ изговоръ на *ѣ* едно „широко и неопрѣдѣлено *е,* което ще означимъ, каже, съ *ä*". Оттогава напослѣ М. борави навредъ по статиитѣ си съ това „широко *е*" и си служи съ него, както ще видимъ, твърдѣ различно. Както загатнахъ и по̀-горѣ, широкото *е* може да се смѣта за рефлексъ на *ѣ* даже и когато излизаме отъ първоначаленъ изговоръ *'а* за ѣ: това „широко *е*" излиза тогава наявѣ, щомъ се помѫчимъ да изговоримъ *ѣ* само̀. Но понеже *ѣ* има такова свойство, че се не изговаря *никой пѫть само̀*, то, кога е дума за изговора на тоя звукъ, не питаме, какъвъ му е гласежътъ, кога би се изговорило само̀ за себе си, а питаме, какъ гласи или е гласѣло то *въ живата рѣчь;* а тогава трѣбва да признаемъ, че гласежътъ му — особено пъкъ въ ударени срички — не е билъ тъй неопрѣдѣленъ, както се мисли. Онова срѣдно и неопрѣдѣлено произношение за *ѣ,* което прѣдполага Милетичъ, а независимо отъ него и Облакъ (Arch. XVII., 159.), може да е много сгодно да обясни разнитѣ днешни замѣни за *ѣ,* ала ми се струва несгодно къмъ старобългарски и срѣднобългарски, гдѣто и фонетични промѣни и правописни правила прѣдполагатъ за *ѣ* звукъ *'а,* не други. Затова не е право да се нарича основниятъ гласежъ на *ѣ* „широко *е*" и то не само, защото *ѣ* гласи още въ старобългарски като *'а,* но и защото и днесъ тъй гласи въ повечето източни говори, докато изговоръ *ä* или *'ä* (прѣчупено 'а) се срѣща по-рѣдко и е по-новъ. Освѣнъ това, название „широко е" ми се вижда твърдѣ неопрѣдѣлено, та и самъ Милетичъ го употрѣбя въ толкова разни значения, щото мѫчно е да се схване сѫщинскиятъ му характеръ.

Първо и първо Милетичъ употрѣбя за това свое „широко *е*" *разни означения:* ͡ѥа и ͡ѥа (Старобълг. грам. 11.), *ä* (Сбм. IX., 288., 290.) — и то е най-обикновеното му означение; но въ Сбм. X., крит. отд. 16.—17. както и въ Arch. XX., 580.—581., виждаме покрай *ä* още и *'а* за означение на сѫщия звукъ, а въ Сбм. XVI.—XVII., 408.—409. и Wien. Ak. Anz. 1897., № 11. срѣщаме пъкъ употрѣбени *ä* и *'ä* пакъ за сѫщия звукъ.

Освѣнъ че употрѣбя *разни означения* за основния изговоръ на ѣ, ами, което е по-голѣма грѣшка, Милетичъ приписва този изговоръ на *нѣколко разни говори* и епохи: 1) на *старо-* и *срѣднобългарски* (Сбм. XI., 288.); 2) на *шуменски;* 3) на *рупски;* 4) на *бански* (въ Разлогъ), 5) на *източно-солунски* и 6) на *банатско-български* (Мсб. XVI.—XVII, 409.). Като оставимъ старо- и срѣднобългарски на страна, за които най-сетнѣ не можемъ да имаме живи свидѣтелства — другитѣ петь новобългарски говори,

колкото и да си приличатъ по изговоръ на *ѣ* (защото всичкитѣ сж източно-български), пакъ не бива да се смѣсватъ, защото между нѣкои отъ тѣхъ има очевидна разлика; банатско-българскиятъ, източно-солунскиятъ (отъ села Сухо, Висока, Зарево), па най-сетнѣ и шуменскиятъ прѣчупенъ изговоръ за *ѣ* (ако наистина го има) и *рупскиятъ,* ако се мисли подъ него *рупченски,* бихъ турилъ и азъ наедно и бихъ го означилъ като Милетича съ *ä* (по-добрѣ *a*); но разложкиятъ и рупскиятъ (ако се мисли подъ него *общородопски*) изговоръ за *ѣ* се различава доста рѣзко отъ другитѣ и не бива да се означаватъ съ сжщи знакъ; освѣнъ това тѣ се различаватъ и помежду си, както показахме по-горѣ. Миletичъ се е повелъ, види се, по изговора на своя помакъ Брахъмъ отъ *Чепеларе,* когото разпитвалъ въ Пловдивъ (Wien. Akad. Anz. 1899., № II. 49.) и който, бидейки родомъ отъ оня родопски островъ, гдѣто владѣе прѣгласенъ или прѣчупенъ изговоръ за *ѣ,* изговарялъ му е, разбира се, *ѣ* прѣгласено *('ä);* ала този изговоръ не бива да се счита за *общородопски,* нито пъкъ да се смѣсва съ *разложкия.* Общородопски не е, защото въ общородопски *нѣма прѣгласено ѣ;* разложки не е, защото разложкото *ѣ,* макаръ и прѣгласено (прѣчупено), изговаря се *твърдо,* а рупченското е *меко.*

Неправилно приспособенъ виждамъ сжщия знакъ у Милетича, когато означава съ него и *други звукове,* произлѣзли отъ съвсѣмъ различни старобълг. гласни. Тъй напр. Милетичъ означава сѐ съ *ä*:

1) срѣднобългарския гласежъ на ѧ (Сбм. 288.—289., Сбм. XIII., 104.; Псп. LXI., 648.—650.);

2) изговорътъ на ѧ по *банатско-български* (Сбм. XVI.—XVII., 408.);

3) изговорътъ на ѧ по *костурски* (Псп. LXI., 649.);

4) особениятъ изговоръ на звукъ ɜ (отъ ъ, ж и ь) по говора въ *Тетевенъ* и *Еркечъ* (Wien. Ak. Anz. 1899., № 11., 41.).

Тукъ ще обърна особено внимание върху първитѣ три приспособления на знакъ *ä*, защото сж въ по̀-тѣсна връзка съ въпроса за *ѣ.* Съгласенъ съмъ напълно съ мнѣнието на Милетича, че ѧ ще е гласѣло срѣднобългарски неясно — особено въ окончанията вслѣдствие аналогични влияния, съгласенъ съмъ и да се означи този гласежъ посрѣдствомъ сжщия знакъ *ä* (по̀-право *'ä*) който, може би, по̀-прилѣга за него, отколкото за ѣ, но да се идентифицира основиятъ изговоръ на ѧ съ изговора на ѣ, не бихъ удобрилъ; защото по всичко се вижда, че тия двѣ гласни сж имали открай врѣме, па иматъ и сега въ новобългарски *отдѣлни* и *различни* гласежи. Може би Милетичъ се е повелъ по това, че въ нѣкои срѣднобългарски и новобългарски паметници ѧ и ѣ се замѣняватъ, а въ единъ живъ бълг. говоръ (костурско-айдемирски) ѧ и ѣ сж очевидно изравнени въ главния си гласежъ. Истина, въ среднобългарскитѣ паметници се срѣщагъ замѣни между ѧ и ѣ, ала тия замѣни сж сравнително *рѣдки,* а въ които паметници дохождатъ по̀-често, не бива и да се считатъ за мѣродавни, защото такива паметници сж изобщо неправилни. Тъй напримѣръ, кой ще вади фонетични правила за бълг. езикъ отъ единъ Берлински сборникъ, гдѣто изобщо цѣлиятъ правописенъ и фоне-

тиченъ строй е тъй разнебитенъ, че стои, можемъ каза, извънъ органическия строй на бълг. езикъ? Въ такива паметници можешъ намѣри подкрѣпа за всевъзможни догадки. Замѣна между ѧ и ѣ и то много по̀-често, отколкото въ правилнитѣ срѣднобълг. паметници, срѣщаме и въ *дамаскинитѣ;* но и тия замѣни не бива да тълкуваме като слѣдствие отъ стара еднаква основа за ѧ и за ѣ, а като слѣдствие било на отпослѣшно изравнение на ѣ и ѧ (ако дамаскинитѣ сѫ западнобългарски), било отъ безакцентно изравнение на тия звукове (ако дамаскинитѣ сѫ източнобългарски) или най-сетнѣ вслѣдствие чуждо (руско) правописно влияние (ѧ = ꙗ, я). А колкото за изравнения изговоръ за ѧ и ѣ по айдемирския говоръ (м'ансу — б'ала — мѧсо — бѣлѫ), даже и да приемемъ, че айдемирскитѣ българи сѫ го донесли отъ Костурско (понеже споредъ Новаковича, Arch. XV., 44.—45., се срѣщатъ и днесь примѣри отъ изравненъ гласежъ на ѧ и ѣ по костурски), едва ли имаме още право да считаме това изравнение като произлѣзло отъ еднаква гласна основа за ѧ и ѣ още въ старобългарски (Милетичъ, Псп. LXI., 648.). На такова прѣдположение се противятъ не само всичкитѣ новобългарски източни говори, но и цѣлото развитие на бълг. езикъ. И наистина още отъ старобългарския периодъ намираме разлика между ѣ и ѧ въ това, че ѣ се не съчетава съ *шушкави* съгласни (*ж, ш, жд, щ*) нито съ *j,* а се мѣнява въ *а,* докато ѧ си стои непромѣнено; ако бѣха основнитѣ гласни въ ѣ и ѧ еднакви, то щѣхме сигурно да имаме още въ старобългарски покрай жѧ, шѧ (намѣсто жѣ, шѣ и за жа, ша нѣщо друго, а не пакъ жа, ша; а тъй сѫщо се отнасятъ ѣ и ѧ къмъ *j*: *j* + ѣ = ꙗ, а *j* + ѧ = ѩ. Чакъ прѣзъ *срѣднобългарския* периодъ настава извѣстно промѣнение на ѧ слѣдъ реченитѣ съгласни, т. е. получаватъ се намѣсто старобългарскитѣ жѧ, шѧ — жѫ, шѫ (намѣсто жѧтка, шѧпа—жѫтка, шѫпа), ала не въ сѫщи смисълъ, каквото го виждаме у ѣ слѣдъ *ж, ш*. Тукъ не отказваме извѣстна паралелность между ѣ и ѧ, още повече имайки прѣдъ видъ и другата срѣднобългарска замѣна (ꙗ ∾ ѣ — ѩ ∾ ѧ), ала това сочи само на *подобие* между гласежитѣ на ѣ и ѧ, ала не и на идентичность. Затова още по-малко може се приие тълкуването на срѣднобългарската замѣна между ѫ и ѧ възъ основа пакъ на такова едно изравнено произношение *(ä)*, както приема Милетичъ (Сбм. IX., 288., XIII. 104., XVI.—XVII., 414; Псп. LXI., 648.); па тъкмо костурско айдемирскиятъ говоръ не е мѣродавенъ тукъ, понеже той заедно съ солунскитѣ говори и заедно съ трансилванско-български — значи всичкитѣ български говори, въ които има още запазено юсово произношение — *не вземать* участие въ извѣстната срѣднобългарска юсова замѣна, или поне замѣната у тѣхъ на юсоветѣ не става на сѫщи начинъ. И откъмъ тая страна, значи, както и съ опазенитѣ си юсови тия говори като че репрезентиратъ първия периодъ на български езикъ. Това забѣлѣза пѫтемъ още Облакъ (Сбм. XI., 546.), но то може твърдѣ хубаво да се прослѣди и засвидѣтелствува по диалектичнитѣ материали отъ тия говори. Тъй наприм. начално ѩ се изговаря сега по костурско-солунскитѣ говори, гдѣто сѫ

запазени носовкитѣ, като *ен* или *ин,* па тъй се изговаря то и по дако-български. Срв. *ензикъ* у Шопова (Народностьта и езика на Македонцитѣ, 117.), у Матова (Сол. кн. I., 21.), *инзик* у Облака (Maced. Studien, 19.), *іензик* у Милетича (Псп. LXI., 652.), *ензик'* у Стоилова (Остатъци отъ назализъмъ въ солунскитѣ села Зарово и Висока, Псп. LXI. 711.); *ендар* (**ѩдръ**) у Матова и Стоилова, *ендру* у Облака, *ензва* (**ѩзва**) у Матова; *енчи* (**ѩчнтъ**) у Шопова, *ентръва, заенк* у Стоилова. Ала най-характерни сѫ думитѣ съ **жѧ** и **шѧ**: **жѧтва** и **шѧпѧ**, които въ срѣднобългарскитѣ паметници се пишатъ постоянно **жѫтка**, **шѫпа**, слѣдователно гласѣли сѫ въ нарѣчието, което служи за основа на тия паметници, *жънтва, шъмпа* (или най-сетнѣ *жътва, шъпа*), а по Костурско-Солунско тия думи се изговарятъ тъй, като че не е ставала въ тѣхъ извѣстната срѣднобълг. юсова замѣна. Срв. *жентва* у Облака и Стоилова, а и *жантва* по айдемирски у Милетича трѣбва споредъ самия него да се изважда отъ по-напрѣшно *жеантва* — тъй както и гр'анда отъ *гренда; шемпа* у Милетича и Стоилова. Тия двѣ думи, както и **шѧтати**, сега се изговарятъ и безъ назали по Костурско и Солунско, но пакъ съ *е: жетва, шепа,* а тъй сѫщо и *шетам*. Па и въ дако-българскитѣ текстове срѣщаме доста редовно запазено старото **ѩ** както слѣдъ *ј*, тъй и слѣдъ *ж, ш*. Срв. са ю *прејел* от свентіаго духа, 219. (по изданието на Милетича, Сбм. XIII.), срѣднобълг. **прѣѩлъ**; заранд нас са го *јели* ато еного тата; дева Мариа ще *прејe* отъ свентіаго духа дете (226.); — **прѣѩти**; *инзик* (213.), пак да *стујент* ато първо (235.), срѣднобълг. **стоѩтъ** или **стоѧтъ**; греси, котри, тенжент вашʼтуй души (**тѧжѧтъ**), срѣднобълг. **тѧжѫтъ**); дайте ми питие, че ми е *женд* – **жѧдь**, срв. чешки žeď, rm. žind (232.); недейте веки *прешетава*, слушайте раде божа бесеада (244.) — ако е отъ **шѧтати**. Изобщо въ дако-български като че се прѣдпочита звукъ *е* слѣдъ шушкави и *ј*, а не *а* или *ъ* тъй, че и старобълг. **ѫ** слѣдъ шушкавци и *ј* се изговаря на *е*; тъй напр. вин. пад. отъ личното мѣстоим. ж. р. **ѭ** гласи постояно *је*: мойта душа фъф твои рънце *је* давам (204.); рад *је* зъма; пак *је* гленда (212.); ато *је* види, не моіе да *је* дума (212.); подиръ туй вин. пад. ж. р. наш*е*, ваш*е*, тво*је* -- постоянно намѣсто **нашѫ**, **вашѫ** и пр. па тъй сѫщо: фъф наше дъне вин. множ. (207.). Отъ това се вижда, че и дако-български, както и костурско-солунски си вървѣли по свой пѫть откъмъ замѣната на юсоветѣ и нито най-малко не могатъ помогна да си изтълкуваме тая замѣна — тъй обикновена въ срѣднобългарскитѣ паметници. Сравнявайки откъмъ тая страна дако-българскитѣ текстове съ днешния *шуменски* говоръ, намираме чудна прилика, която не ще да е случайна, защото и откъмъ друга страна има доста допирни точки между шуменски и дакобългарски, срв. дѣне, мѣне, зѣма, ни́не, (по́тора), то́гова, пудѣте, котри — общи и на двѣтѣ нарѣчия. А понеже въ Шуменско, споредъ свѣдѣнията на моя студентъ К. Минчевъ, родомъ отъ Шуменъ, се говори днесъ **ѣзик** и **језик**, заѣк и за*је*к, паѣк и па*је*к, шъпа и шепа, жътва и жетва, шътъм и шетъм, то за да приведемъ въ единство шуменския говоръ — па и костурско-солунския и дако-

българския — съ срѣднобългарски, ще трѣбва да приемемъ за тия говори отпослѣшно *уясненис* на $ѣ_n$ или *ѣ* — правата замѣна за **ѧ** слѣдъ шушкавци и *j*; тъй че ако отъ **шѧпа** е станало и шуменски **шѫпа**, както го намираме въ срѣднобългарски, то ще трѣбва да си мислимъ, че отъ него послѣ се развива *шепа*. Това ще може да се докаже, ако се прослѣди по шуменския говоръ, отъ двойнитѣ горѣ произношения кое е по-старо, кое по-ново. Ако бѫде шепа по-старо, то и шуменскиятъ говоръ ще е вървѣлъ по свой пѫть, както и другитѣ нему подобни говори откъмъ тая страна; ако пъкъ е по-старо шъпа, то ще се докаже неговото единство съ срѣднобългарскитѣ паметници, обаче пакъ нѣма да ни доведе до една обща основа за **ѣ** и **ѧ**, както прѣдполага Милетичъ; па най-сетнѣ на такава обща основа се противятъ всичкитѣ източни бълг. говори, които само въ твърдѣ рѣдки случаи показватъ днесь *'а* намѣсто **ѧ**, а пъкъ родопскитѣ и павликянскитѣ говори, които Милетичъ смѣта за най-близки до старобълг. съ изговоритѣ си на *ѣ*, тъкмо сѫ отдалечили тия два звука единъ отъ други до толкозъ, че не може се и прѣдположи, нѣкога да сѫ били у тѣхъ еднакви: по родопски *гл'одам*, *ч'осту*, по павликянски (банатско-български): гл'ъдам, ч'ъсту — значи съвсѣмъ различно отъ изговора на *ѣ*, който по тия говори гласи *'а* и *'ä*.[1]) Ето защо **ѣ** не трѣбва да се смѣсва съ **ѧ**. Старо изравнение на **ѧ** и **ѣ** допущаме само въ *крайнитѣ сѣверозападни говори;* но понеже това изравнение се дължи по всѣка вѣроятность на *сръбско влияние*, то и не можемъ вади отъ него заключение за едноврѣмешенъ еднакъвъ изговоръ на **ѣ** и **ѧ** въ български.

Излизайки отъ едно общобългарско *'а* за *ѣ*, което е запазено още въ повечето източни говори, азъ си мисля западния изговоръ на *ѣ* (= е) като *прѣгласъ* отъ източния; тъкмо такъвъ прѣгласъ, какъвто е станалъ много по-рано у другитѣ славянски езици освѣнъ полски. Разбира се, че тоя прѣгласъ не е станалъ изведнажъ отъ *'а* къмъ *е*, а е миналъ, както обикновено бива, прѣзъ срѣденъ гласежъ на *ѣ*, който ще нарека *прѣчупено ѣ='ä* и който Милетичъ (Сбм. XIII., крит. 104.) и Облакъ Arch. XVII., 159.) приематъ за *изходище* или за старо- и общо-български изговоръ на *ѣ*, а пъкъ азъ го считамъ за *прѣходенъ;* слѣдователно историчниятъ вървежъ на тая звукова промѣна е споредъ мене: *'а→'ä→е,* а не *е←'ä→'а.* Такава постепенность ни се налага не само

---

[1]) Споредъ замѣната на носовкитѣ забѣлѣзватъ се *три* групи български говори — като не смѣтаме крайнитѣ сѣверозападни говори, които и откъмъ тая страна отиватъ по свой пѫть:

I. група — полустаробългарска — обема костурско-солунскитѣ говори, но заедно съ тѣхъ и дакобългарски и шуменски; характеристика:

1) **шѧ** си остава **шѧ**, ше; **ѩ—ѩ**, **ѧ**, ***ѥ—е***;

2) **нѭ** дава **нѧ**, ***н'е***, ***не***.

II. група заема *централнитѣ* говори, обаче съ продължение къмъ сѣвероизтокъ до задъ *Търновско* и Сливенъ, а къмъ югозападъ — до *Дебъръ*, *Охридъ* и *Битоля;* характеристика:

1) **шѧ—ѩ** минува въ **шѫ—ѭ**; оттамъ: шъ—'ъ, ша—ꙗ, (шо)—іо.

2) **нѭ**, **нѧ** дава **нѧ**, ***н'е***, ***не***.

III група: родопски заедно съ *павликянскитѣ* говори; характеристика:

1) **шѧ—ѩ** дава **шѫ—ѭ**, *ш'ъ—і'ъ* отдѣто: *шо—іо*, *ш°а—і°а*;

2) **нѭ—нѩ** дава **нѧ**, изговорено ***н'ъ***, отдѣто ***н'о***, ***н'°а***.

отъ онова, що казахме до сега за стария изговоръ на *ѣ* като *'а,* ами и отъ днешното географично разположение на българскитѣ говори, както и отъ факта, че движението върви отъ западъ къмъ истокъ, както и самъ Милетичъ признава (Wien. Ak. Anzeiger 1899., № II.); слѣдователно въ западнитѣ ще бѫде *ново,* въ срѣднитѣ *срѣдно* или *прѣходно,* а въ източнитѣ ще бѫде сѫщинското *старо* произношение за *ѣ.* Затова именно прѣходенъ или прѣчупенъ изговоръ за *ѣ* намираме днесъ около *пограничната линия* за *ѣ,* т. е. тъкмо помежду сѫщитѣ източни и сѫщитѣ западни говори. Такъвъ прѣчупенъ изговоръ намираме, както вече споменахме, въ нѣкои *солунски* села (Сухо, Висока, Зарово, вж. Облакъ, Maced. Stud. 25.—26. Стоиловъ, ПСп. LXI., 707.—712.) гдѣто наистина се срѣщатъ двѣтѣ нарѣчия; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме въ *Разложко,* значи пакъ на граница между източно-бълг. и западно-български; прѣчупенъ изговоръ срѣщаме и у *луковитскитѣ* помаци, както изобщо въ селата между *Искъръ* и *Витъ,* значи пакъ на граница между двѣтѣ нарѣчия; най-сетнѣ прѣчупениятъ изговоръ на *ѣ* у *павликянитѣ,* доколкото се срѣща още, е пакъ *прѣходъ* отъ източно къмъ западно, ала никакъ не старъ общобълг. изговоръ, както го счита Милетичъ (Сбм. XVI. XVII., 409.). Затова именно нѣкои отъ тѣхъ (пловдивскитѣ и свищовскитѣ) го прѣгласили почти въ *е,* както и самъ М. казва (op. cit., 409.; Anzeiger. Wiener Akademie, 1899., № II., 44.), а го запазили по-добрѣ още *банатскитѣ павликяни,* като по-рано излѣзли отъ България; за прѣходенъ изговоръ считамъ и прѣчупения изговоръ на *ѣ* по Шуменско и Търновско (споредъ Милетича въ села: Драгижево, Присово, Малки-Чифликъ, Златарица и Мерданъ, Anzeiger, 1899, № II., 38.), въ случай че се срѣща въ *стари поселения.*

Прѣгласътъ на *ѣ* е вървѣлъ и върви още, както рекохме, отъ западъ къмъ истокъ, настѫпвайки по югоизточна верига. Забѣлѣжително е, че навредъ по тая настѫпателна линия срѣщаме сѐ прѣходни говори откъмъ изговора на *ѣ.* Тъй напр. горѣ, начевайки отъ крайнитѣ сѣверозападни говори, съглеждаме постепененъ прѣходъ на *ѣ* въ тая смисъль, че отъ твърдо произношение за него (като *ᵉе*), каквото го намираме въ западната часть на Софийски, Врачански и Ломски окрѫгъ, минува въ източната часть на сѫщитѣ окрѫзи къмъ по-меко, докато начене срѣденъ изговоръ (т. е. или смѣсенъ — ту *е* ту *'а,* или пъкъ прѣчупенъ — т. е. *'ä*), както що сѫ говоритѣ въ източната часть на околии: Новоселска, Орханийска, Луковитска и Плѣвненска, слѣдъ които пъкъ иде *централенъ,* т. е. изговоръ на *ѣ* като *'а* и *е* (безъ редукция) и най-сетнѣ дохаждатъ говори съ редуцирано *ѣ,* т. е. *'а* за ударено и *'ъ* или *и* за неударено *ѣ.* Тъкмо такъвъ прѣходъ съглеждаме и въ южната половина: най-напрѣдъ идатъ отъ западъ говори съ чисто *е* за *ѣ,* слѣдъ които настѫпватъ смѣсени говори, сирѣчь или съ прѣчупено *ѣ* (разложки, солунски) или съ двойно произношение за *ѣ* — като *'а (=ᵉа)* и *е* — (мървашкитѣ говори), слѣдъ които идатъ сѫщитѣ родопски говори съ *ѣ=ᵉа* навредъ. Споредъ това можемъ да си мислимъ, че най-напрѣдъ сѫ прѣгласили *ѣ* най-

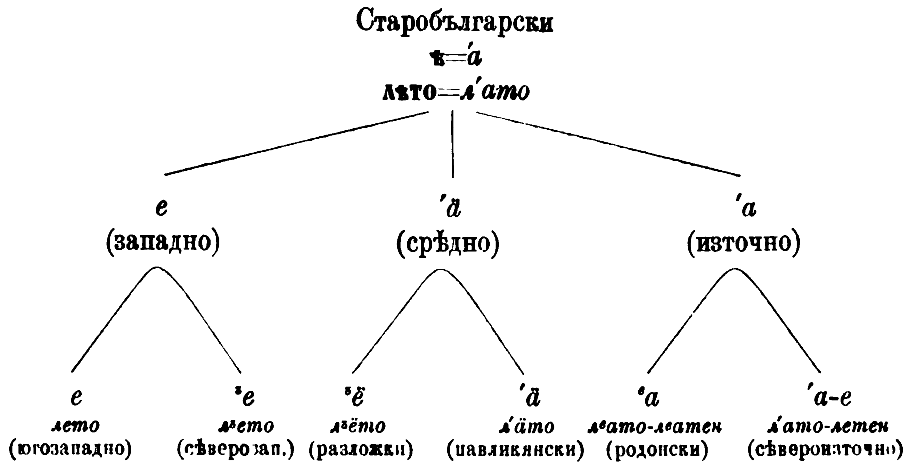
крайнитѣ западни български говори, именно тѣзи, които сж били въ допиръ съ *сръбски* езикъ, гдѣто прѣгласътъ е по-старъ, отколкото въ българскитѣ западни говори. И гледайки посоката, по която се движи още и днесъ тоя прѣгласъ на *ѣ*, трѣбва да приемемъ, че най-напрѣдъ е прѣгласило *ѣ сѣверозападното* наше *ч- џ-* нарѣчие, слѣдъ него дошло редъ на *западното* или *македонското к'- г'-* нарѣчие и най-сетнѣ *югозападното* или *костурско* нарѣчие, което по всичкитѣ си признаци спада къмъ главното българско *щ- жд-* нарѣчие. Това се потвърдява и отъ примѣритѣ, що ги навежда Новаковичъ за $ѣ = {}^{e}_{a}$ (Arch. XV., 45.), за които говорихме и по-горѣ, и които показватъ, че тукъ-тамъ има още запазенъ прѣходенъ изговоръ за *ѣ* въ това нарѣчие. Въпросътъ, кога именно е настаналъ прѣгласътъ на *ѣ* въ първитѣ двѣ нарѣчия, ще се рѣши заедно съ въпроса, кога и какъ получаватъ тия нарѣчия небългарския изговоръ за *щ* и *жд*. Едно е обаче сигурно, че тия двѣ нарѣчия ставатъ посрѣдници да се прѣнесе прѣгласътъ на *ѣ* отъ сръбски въ български.

А самиятъ прѣгласъ е вървѣлъ тъй, както го гледаме и сега да се развива постепенно; сирѣчъ най-напрѣдъ се докосва до *безакцентнитѣ* срички, гдѣто *ѣ* се прѣглася въ *ē* — тъй както го намираме и сега въ централнобългарски; оттамъ, по импулсъ отъ западъ и по самото множество на безакцентни срички съ *ѣ* прѣдъ ударени, прѣгласътъ се прѣнася и върху ударенитѣ — разбира се, най-напрѣдъ посрѣдствомъ прѣчупено *ѣ='ä*. И въ източнитѣ български говори, прѣди още да се яви редукция, неударено *ѣ* се изговаря като *е* (навѣрно дълго *ē*, защото въ сжщность неударено *'а* е близу до *е*), а слѣдъ редукцията се развива двойно произношение, споредъ това, какъ се е чувствало това *е* — дали още като *дълго*, или вече *кратко;* гдето се е чувствало като *кратко*, редуцирало се въ *и*, гдѣто пъкъ е било дълго — редуцирало се въ *'ъ;* оттамъ сега стина̀ и стъна̀; едното отъ стѐна̀, другото отъ стēна̀.

Да прѣдполагаме, че източното произношение на *ѣ* като *'а* се е развило отъ едно срѣдно *ä* или *'ä* подъ влияние на слѣдната твърда сричка, не можемъ, *първо*, защото подобно прѣдположение се противи на първоначалното ясно произношение за *ѣ* като *'а*, което, мисля, става очевидно слѣдъ всичко, що казахме. Освѣнъ това такова едно отпослѣшно уяснение на *ѣ* (защото *'ä* е по-тъменъ звукъ прѣдъ *'а*) не би отивало въ съгласие съ източнобългарската фонетика, въ която изобщо не ставатъ уяснения на гласнитѣ — освѣнъ въ централнитѣ говори; *второ*, такова едно уяснение, ако би имало за причина слѣдната твърда сричка, трѣбваше *да го нѣма въ родопскитѣ говори*, гдѣто намираме *ѣ* еднакво ясно изговаряно като *'а* и *прѣдъ твърди*, и *прѣдъ меки* срички; *трето,* ако този ясенъ изговоръ за *ѣ* е настаналъ отпослѣ, бихме го очаквали и въ *разложкия* говоръ, гдѣто всѣко *ъ* се уяснява въ *а*, слѣдователно и *ѣ* би трѣбвало да се изговаря ясно; а то напротивъ тъкмо тукъ *ѣ* се изговаря най-неопрѣдѣлено и то не защото е *старо,* а защото е *прѣходно; четвърто,* нищо не прѣчи да приемемъ *прѣгласъ* отъ ясно *'а* къмъ *е* тъкмо тъй, както приемаме, че отъ jà, ча̀ ша̀, жа̀ прѣдъ меки срички

въ източнобълг. става, jè, жè, чè, шè, безъ да излизаме отъ нѣкакви срѣдни *jä*, *жä*, *чä*, *шä*, каквито Облакъ и Милетичъ наистина прѣдполагатъ (Arch. XVII. 161., XX., 581.).

Диалектичното разклонение на *ѣ* (ударено) по българскитѣ говори можемъ си прѣдстави схематично тъй:

Български езикъ откъмъ *tj* — *dj*.

Колкото и разнообразни да сѫ рефлекситѣ на стб. ѣ по днешнитѣ бълг. говори, не очудватъ наблюдателя тъй, както разнообразието въ рефлекситѣ на старославянскитѣ звукови ставки *tj* - *dj*; защото *ѣ* разнообразничи най-сетнѣ и въ другитѣ славянски езици, докато замѣната за *tj* - *dj* е винаги една и сѫща за отдѣлнитѣ слав. езици, винаги постояненъ признакъ, който мнозина слависти взиматъ даже за дѣлидбена основа на слав. езици; па ако има тукъ-тамъ нѣкои диалектични отклонения, тѣ не сѫ тъй рѣзки. Тъй напр., ако въ широката руска земя намѣримъ покрай обикновенитѣ *ч* - *ж* още и *чч* - *џ* като замѣна за *tj* - *dj*, то не е чудно, защото най-сетнѣ и *чч* - *џ* като рефлекси на *tj* - *dj* сѫ тъй близу до *ч* - *ж*, че лесно си ги тълкуваме едни отъ други. Но какво да кажемъ за бълг. езикъ, който на такъвъ малъкъ просторъ обѐма рефлекситѣ на *всичкитѣ югоизточни славянски езици* за *tj* - *dj* — захвани отъ най-първия, та свърши съ послѣдния стади! Остава още да се обистини прѣдположението на Гайтлера, Калина и Щепкина за произхода на *Киевски листи*, за да имаме въ областьта на българския говоръ цѣлъ микрокозмосъ на славянския миръ!

Общобългарската замѣна за *tj* - *dj*, която намираме още въ найстаритѣ бълг. паметници, е **шт** - **жд**.[1]) Звукофизиоложки тая замѣна стои

[1]) Извѣстно е, че въ старобългарски, както и въ новобългарския книжовенъ езикъ, *нѣма* разлика между шт-жд, произлѣзло отъ *skj*, *stj*, и *zgj*, *zdj* и шт-жд, произлѣзло отъ просто *tj*-*dj* (или *ktj*, *gtj*, *chtj*). Но понеже ще трѣбва да се различаватъ тукъ-тамъ първитѣ шт-жд отъ вторитѣ, а пъкъ е незгодно винаги да се повтаря произхода имъ, то ще отбѣлѣзвамъ за краткость първитѣ замѣни съ $шт_1$-$жд_1$, а вторитѣ — съ $шт_2$-$жд_2$.

твърдѣ далечъ отъ *tj - dj,* по-далечъ отколкото всичкитѣ замѣни за тия звукове въ останалитѣ слав. езици. Тази отдалеченость на общобългарскитѣ рефлекси за *tj - dj* никакъ не хармонира съ оная необикновена консервативность, съ която нашиятъ бълг. езикъ е увардилъ отъ друга страна всичкитѣ останали звукове въ най-старинския имъ видъ. Но сѫдбата като че ли е запазила и откъмъ тая страна правото на бълг. езикъ да бѫде общо изходище за славянски студии, защото въ областьта на този езикъ намираме покрай обикновената и най-нова замѣна за *tj - dj* — *шт - жд* — още, по всѣка вѣроятность, *най-старата* замѣна за *tj - dj* — *к′ - г′,* свойствена сега на македонскитѣ български говори. Освѣнъ тия двѣ крайни замѣни за *tj* — *dj* има въ бълг. езикъ *още двѣ,* които прѣдставятъ пъкъ двѣ срѣдни стадии между *к′ - г′* и *шт - жд;* тѣ сѫ: *ч - џ* и *шч - жџ;*

И тъй въ днешния бълг. езикъ намираме цѣли *четире замѣни* за *tj - dj:* 1) *шт - жд;* 2) *шч - жџ;* 3) *ч - џ* и 4) *к′ - г′,* които споредъ историческото си развитие стоятъ въ обратенъ редъ: *к′ - г′* → *ч - џ* → *шч - жџ* → *шт - жд.*[1]) Споредъ това българскитѣ говори бихме раздѣлили на *четире* групи. Но имайки прѣдъ видъ, че замѣна *шч - жџ* не е съ нищо друго отдѣлена отъ общо българскитѣ *шт - жд* говори, между които е пръсната като архаистиченъ остатъкъ отъ едноврѣмешната праслав.българска замѣна за *tj - dj,* то като е дума за дѣлидба на българ. езикъ споредъ замѣната на старославянскитѣ звукове *tj - dj* едва ли имаме достатъчно основание да вземемъ отдѣлно българско *шч - жџ*-нарѣчие, а ще говоримъ само за *говори,* въ които е запазенъ този праслав.български изговоръ на *щ - жд.* И тъй ще имаме тогава *три* главни групи говори споредъ замѣната на *tj - dj,* три групи, които можемъ вече смѣло да нарѣчемъ *нарѣчия,* защото освѣнъ че ги дѣлимъ върху такава принципиална основа, ами и съставятъ три доста отдѣлени говорни области съ особени фонетични па и морфологични свойщини. Тия три нарѣчия сѫ:

1. *Общобългарско* или *шт - жд-* нарѣчие;
2. *Сѣверозападно* или *ч - џ-* нарѣчие;
3. *Югозападно* или *к′ - г′-* нарѣчие.

1. Общобългарско щ - жд - нарѣчие.

Общобългарското *шт - жд-* нарѣчие заема най-голѣма часть отъ българската говорна область, защото се простира не само на изтокъ отъ двѣтѣ останали нарѣчия, ами се подвира и подъ югозападното *к′ - г′-* нарѣчие, та заема и най-югозападнитѣ български области и стига до надъ Дебърско: говоритѣ по Корчанско, Костурско, Леринско и Кайлярско — изобщо всичкитѣ говори съ *второсрично ударение* спадатъ

[1]) Съ това не искамъ да кажа, че това развитие се е свършило все на словѣно-българска почва, защото отъ тия четире замѣни само послѣднитѣ двѣ *(шч — жџ* и *шт — жд)* сѫ чисто български, докато другитѣ двѣ *(к′ - г′* и *ч - џ)* сѫ *чужди* за общия български езикъ — все едно дали сѫ *открай врѣме* присѫщи на днешнитѣ български нарѣчия, или сѫ *отпослѣ* придобити.

къмъ това нарѣчие; па и воденско-кукушкитѣ говори, както и говоритѣ по Мегленско, Мориовско дори до Щипско и Кочанско (обаче безъ градоветѣ Щипъ и Кочани) сѫ въ основата си пакъ *шт-жд*- говори, макаръ да има въ тѣхъ силна замѣса отъ *к'-г'*. Нагорѣ границата между главното и другитѣ двѣ нарѣчия минува прѣзъ западната часть на Кюстендилска, Радомирска, Софийска, Искрецка, Берковска и Кутловишка околия; оттамъ границата върви успоредно съ държавнитѣ граници на Княжеството и минува прѣзъ източната часть на Бѣлоградчишка и Кулска околия. Въ тия граници, ако и да има тукъ-тамъ примѣси отъ другитѣ двѣ нарѣчия, говоритѣ сѫ въ главни черти еднообразни откъмъ замѣната на *tj-dj*. Примѣси има най-много, както бива обикновено, въ ония краища, гдѣто се допиратъ нарѣчията; особено се забѣлѣзва влиянието на югозападното *к'-г'*- нарѣчие надлъжъ по цѣлата му източна граница, а най-много въ Воденско и Кукушко, прѣзъ гдѣто *к'-г'* се простира съ нѣкои думи дори до Солунско и Сѣрско (век'е, повек'е, к'ерка, кук'а, врек'а, мег'у, домак'ин, прег'е, уг'е, божик' или божик); а помощната частица за бѫдно-врѣме *к'е*, к'ем, нек'ем и пр. отива далекъ на сѣверъ и на изтокъ, та се употрѣбя не само въ Кюстендилско, Дупнишко, Самоковско и Софийско (източно), ами отива прѣзъ южнитѣ Родопи дори до Одринско и Лозенградско. На сѣверъ има по-малко смѣсици — ако не броимъ ония села съ изговоръ *ч-џ* въ Ломско между рѣки Ломъ и Цибъръ, които Мариновъ споменува въ „Жива Старина“ кн. II. 153. (Ковачѝца, Горно-Лѝн'ево, Долно-Лин'ево, Мòкрешъ, Вълчѐдърма, Карàбацакъ, Лàбец и Чучàн), които въ сѫщность не сѫ далекъ отъ самата граница между сѣверозападното и главното българско нарѣчие. И тукъ забѣлѣзваме, че помощната частица за бѫдно-врѣме (че, чем) се простира задъ границитѣ на *ч-џ*- нарѣчие, обаче не отива тъй дълбоко въ общобългарското нарѣчие, както долу *к'е*, а се ограничава само съ Софийско, Искрецко, Врачанско, Ломско и Видинско. Заедно съ тая частица върви и дума *божич* намѣсто *коледа* и тукъ-тамъ *черка* намѣсто *щерка*, навѣрно пакъ по сѣверозападно влияние. Такива смѣсици ще има, разбира се, както горѣ, тъй и долу, обаче тия смѣсици като обикновено явление не ми се струватъ тъй важни, както други смѣсици, или по-добрѣ *отклонения* отъ общобългарския изговоръ за *tj-dj*, що ги намираме въ самото *шт-жд*-нарѣчие, и на които именно искамъ да обърна внимание. Тъй, покрай общата замѣна *шт-жд* за старобългарско щ-жд — все едно отъ какъвъ етимологиченъ произходъ сѫ — намираме въ область *шт-жд* говори, въ които реченитѣ звукове се изговарятъ като шч-жџ. Тукъ не мисля ония погранични или смѣсени говори, гдѣто подобенъ изговоръ е съвсѣмъ понятенъ, щомъ знаемъ, че югозападното к'-г'-нарѣчие замѣнява всѣко старобълг. $щ_1$ (произлѣзло отъ stj или skj) съ *шч, шт* или *ш* и всѣко старобълг. $жд_1$ (произлѣзло отъ *zdj* или *zgj*) съ *жџ, жж* или *ж*. Тъй напр. съвсѣмъ естествено е да срѣщнемъ въ воденския говоръ: ошче, пушчъм, грубишча (Сбм. III., 147., 152.), грубѝшча, припỳшча (Сбм. IV., 117.), па тъй сѫщо: пашчѐрка, машчѐа (Сбм. III., 151.; Шапк. сб. V., 179.): *шчерка, шчо, пушчил;* удешчи-

мица, нимашчимица, пишчера, въртешчимица (Сбм. IV., 117.—119.), или въ кукушкия: друмишча, пътишча, зашчо (Сбм. II., 111.), нишчо, йошче, сношчи, шчерки, гушчер, зашчо (Шапк., I., 103., 105.), защото тия говори сѫ подъ силно влияние на битолския говоръ. Не е чудно тъй сѫщо, ако подобенъ изговоръ срѣщнемъ и въ *костурско-леринския* говоръ, както го наистина има и може би не вече по влияние; вж. у *Шапк.* сб. I., 91.—105.): *пушчила, шчо, краишча, йошче, нешчо, сношчи, плешчи, шчерка,* V., 146., 151.: *ношчи, свешча, шчо, ошче, внученишча, полуношч, пушчите, пилишча, ношіа, пушчил, отворвашчем, затворвашчем;* V., 55.: *нешчо, пушчите, пишчимал, пишчоле;* Сол. кн. II.: *шчо, ошче, кѫшча, вашча кѫшча* (нам. ваш'та —); у *Матова,* (Сбм. VI., 9.—17.): *пуши* (нам. *пушчи* или *пушши*), *оралишче, пишчоли, ошче, свешча, сношчи, чожина (чужџина), плешчи, вежи (вежџи);* Сбм. VIII., 257.: *свешчи, гашчи;* у *Новаковича* (Arch. XV., 45.—46.): *вършелишче, дошч, шчица* (дъшчица, штица), *вежџи, чужџина, межџу, межџа, свешча, кашча, гашчи, лешча, плешчи, горешчина, врешча.* (Въ другитѣ материали отъ тия краища не винаги е запазенъ сѫщинскиятъ изговоръ на щ-жд, а повечето е прѣдаденъ съ *шт-жд,* види се подъ влияние на книжовния бълг. езикъ; но пакъ вж. Сбм. I., 64.—66.: *шчо, кѫшчи, ешче, пошчука;* Сбм. II., 112.—13.: *шчо, пушчи;* Сбм. VIII., 215.—217.: *нишчо, кучишча, зашчо, клаждал;* XVI.—XVII, 63.—72.: *шчо, нишчо, ръжови саби, арапишче, вежи*). Но кога срѣщнемъ подобенъ изговоръ на щ-жд въ говори далечъ-далечъ отъ югозападното к'-г'- нарѣчие, въ които едва ли би се помислило за външно влияние, ще трѣбва да смѣтаме този изговоръ или за настаналъ самостойно, или, което е по-вѣроятно, за наслѣденъ отъ стари години. Такъвъ изговоръ, и то съвсѣмъ редовно прокаранъ, има въ *Самоковъ* и въ *Банско* (Разлогъ). Въ Самоковския говоръ всѣко щ и жд се изговаря като *шч* и *жџ,* които прѣдъ *а* и *о* се чуватъ като омекчени: шч'-жџ'. Въ обнародванитѣ отъ тоя градъ народни умотворения за чудо не е отбѣлѣзанъ този изговоръ, но азъ го чухъ и провѣрихъ лично отъ една стара жена самоковчанка (Стоянка Благоева), дошла наскоро отъ родния си градъ. За забѣлѣзване е, че по-младитѣ не изговарятъ вече *шч-жџ,* а *шт-жд!* Сѫщо забѣлѣжилъ и Облакъ (Maced. Stud. 60., 62.) въ село *Вардаровци* (Солунско). А защо не е отбѣлѣзанъ този особенъ изговоръ досега, обяснява се кое отъ книжовното влияние върху записвачитѣ, кое пъкъ отъ самия характеръ на тия самоковски звукове, на които изговорътъ може наистина да излъже ухото, понеже чувашъ едно силно омекчено *шч'* или *жџ',* което може лесно да се схване като *жд'* или *шт'.* Но азъ сѫмъ сигуренъ, че изговоръ *шч-жџ* (или все едно *шч'-жџ'*) въ Самоковъ *има,* едно че го чухъ съ ушитѣ си, и друго, защото подобенъ изговоръ има и въ *разложкия* говоръ, който по свойствата си стои твърдѣ близу до самоковския; па освѣнъ това сѫщиятъ изговоръ намираме и въ толкова други мѣста по южно Българско. Отъ самоковския говоръ чухъ и си забѣлѣжихъ: вѐжџи, врàшч'ам, извàжџ'ам, гàшчи, погàжџ'ам, гражџ'àне, гушчер, додòжџ'ам, шчѐрко, клѐшчи

кашч'а, кашч'овница, лешч'а, машчеа, свети мошчи, нужџ'а, нишчелки, ношческа, ношч'ови, навошч'а, обушч'а, пешчера, плашч'ам, прашчила, прежџ'а, сажџи, сношчи, срешч'а, срешч'а нас, сушч'о, ташч'а, чужџ'о, фашч'ам, шчетина, шчета, шчо, зашчо, шч'ука, шч'урец. При това: век'е, повек'е, мег'у, р'г'а, свек'а, ношк'а, говежго месо и госпоџа.

Въ разложко-банския говоръ пъкъ това произношение се е запазило малко измѣнено, именно *жд* се не изговаря *жџ*, а *ж* — както въ руски. Туй именно измѣнено произношение *(шч-ж)* дава право да се мисли, че тукъ имаме работа съ прастаро явление, наслѣдено, може би, още отъ най-стария славѣно-български езикъ. За *шч-ж* въ банския говоръ съобщи най-напрѣдъ (въ „Новини", 1894., бр. 62.) Д. Молеровъ родомъ банчанинъ, съ когото провѣрихъ всичкитѣ думи съ щ-жд и се увѣрихъ, че въ тоя говоръ всѣко щ *безъ изключение* дава *шч* и всѣко жд пакъ безъ изключение гласи *ж* — разбира се, доколкото позволяватъ фонетичнитѣ закони въ тоя говоръ да се чуятъ ясно *шч* и *ж:* врашчам, фашчам, гашчи, шчерка, шчо, нишчо, клешчи, ошче, пушчам, кръшчавам, лешча, шчир, шчипки, машчаа, пешчера, кашча, обушча, огнишче, срешча, ношческа, плешчи, свешча, ношча (съ членъ!); вежи, изважам, гложа, погажам, доожам, межа, обажам, поврежам, прежа, ражам, сажи, нужа, нарежам, набожам, насважам, чужа, даш, дажовник; само въ думи, които сѫ чужди на тоя говоръ, срѣщаме инакъвъ изговоръ: мошти (**моштн**), пошта, ръг'а, општина, штенѐ (рѣдко употр.) и к'у, к'еш, к'е, к'ем, к'ете, к'а, както и к'ех, к'еше и пр. Такъвъ изговоръ има (споредъ Молерова) и въ с. *Елешница,* пакъ Разложко, ала не тъй послѣдователно запазенъ; но отъ обнародванитѣ въ Сбм. материали отъ Разлогъ азъ намѣрихъ сѫщи изговоръ и отъ с. Недобратско или Гнидобрадско, ала само въ *двѣ пѣсни* отъ тамъ (Сбм. III., 61.—64.): шчерка, шчо, сешчам, пусреашча, ошче, кашча, дъжовно, докато всичкитѣ други пѣсни отъ това село, слушани отъ сѫщия слѣпъ старецъ, записалъ ги сѫщи записвачъ (С. Ив. Бояновъ) показватъ само *шт-жд*. Може би тия пѣсни да сѫ погрѣшно дадени за Недобратчански. Отъ Разлогъ имамъ забѣлѣжено още *чужджи юнак* (два пѫти) въ Псп. XXXIX., 162. — отъ с. *Якоруда* — тъй че може би този изговоръ да се срѣща и другадѣ въ тоя край. Тъй въ материали по *малешевски* говоръ (твърдѣ близкенъ до разложкия) срѣщнахъ *сношчи* (Новини, VIII., 10.), а г. Г. Разлоговъ ми съобщи частно, че го има и въ с. *Добриница*, пакъ Разложко.

Този изговоръ на щ-жд като *шч-жџ* — или приблизително тъй — ще е разширенъ доста по *южна България,* защото го срѣщнахъ въ обнародвани материали отъ *Солунско* (Сбм. IV., 188.): *шчо, къшча* (Сухо), макаръ Облакъ да не споменува нищо за него въ Mac. Stud., а и думитѣ *наренџам, пренџа* у Драганова, (Р. Ф. В. 1888., № 1.) сочатъ пакъ на такъвъ изговоръ. Освѣнъ това *Облакъ* бѣлѣжи: *лешча,* пушч'ам, пътишча, ръбишча отъ *Ново-Село;* плешч'и, лешч'а, ушч'е, клешч'и, дожџ'е — отъ *Ваталъкъ;* лешч'а, мъшч'и(?), гашч'и, ошч'е, клешч'и, гробишч'и, ръбишч'а — отъ *Вардаровци* — все отъ *Солунско* (Maced. Stud. 59. и 62.). Сравни

още: *зашо, нишо, шу* (що), *ишше* (още), *благуйшеніе, къшата, пишоле, башіу* (бащу), *дъшеріо, ниша го* (не ща го), *къши* въ Род. Ст. III., 44.—57., отъ *Ксантийско; кашча, шчо, бъхчѝ* отъ с. *Пирокъ*, Лозенградско (Сбм. XVI.—XVII., 12.). Такова *шч* или *шч'* има и въ *Брацигово:* нишчу, нашчу (наш'то), *шчо, ошчи, зашчу, ношчя, нушчя* (Сборникъ на Книж. друж. I., *Към българскитѣ тайни езици,* 4.), но то ще е навѣрно прѣнесено тамъ отъ *Костурско.*

Считайки разложкия изговоръ *ж* за **жд** за по-новъ — произлѣзълъ отъ по-напрѣжно *жџ'* прѣзъ *жж*[1]), ще имаме въ главното българско *жд-шт* нарѣчие два главни изговора за *tj-dj*, навѣрно още отъ дълбоки старини останали: 1) *шт-жд* и 2) *шч-жџ*. Днесъ за днесъ е поразпространено първото и като свойствено, види се, на онова нарѣчие, което служи за основа на старобългарския книжовенъ езикъ, то е засвидѣтелствувано още отъ IX. вѣкъ, но то не прѣчи да си го мислимъ за по-ново отъ другото, макаръ тъй общо употрѣбително. Приемамъ *шч-жџ* за по-старо не само, защото чрѣзъ него по-лесно ще си обяснимъ произхода на общобълг. *шт-жд,* ами и за туй, защото въ много случаи самата славянска фонетика прѣдполага такова *шч-жџ;* именно всичкитѣ съчетания *скj, stj* и *zdj, zgj* неминуемо даватъ почти въ всичкитѣ слав. езици *шч-жџ* или отъ тѣхъ непосрѣдно произлѣзли звукове, слѣдователно и за бълг. езикъ сме принудени да приемемъ едно по-старо *шч-жџ* за всички старобълг. **шт-жд.**, т. е. които произлизатъ отъ съчетания *skj, stj* и *zdj, zgj;* а какъ отъ *tj-dj* произлиза *шч-жџ,* ще видимъ по-долу.

Ако можемъ да вадимъ заключение отъ досегашнитѣ свѣдѣния за *просторътъ* на *шч-жџ,* излиза, като че ли този изговоръ е свойственъ само на *южнобългарскитѣ говори.*

Общиятъ изговоръ на *шт-жд* е откъмъ палаталность — *твърдъ;* имамъ забѣлѣжено само отъ Ямболъ *на срещіа* (спис. Родина, II., 12., 395.); па и Облакъ бѣлѣжи *гашт'и, лешт'а* отъ *Бугариево,* Солунско (Maced. Stud. 59.), но тѣ сѫ уединени случаи, които едвали ни биха дали право да ги смѣтаме за стари остатъци. Повече право на старинность има онове меко *шч'*и *жџ',* което се слуша въ самоковския говоръ, защото е почти вредомъ издържано. Па изговаряло се *шч-жџ* меко или твърдо, ще трѣбва да го считаме за по-старо отъ днешното общобългарско *шт-жд,* защото, както ще видимъ по-долу, общобългарската замѣна за **щ-жд** е минала и тя прѣзъ тоя стадий, прѣди да получи днешния изговоръ.

За прѣдполагаема замѣна *з* за *жд* нѣма и да говоримъ, защото малкото примѣри, които могатъ се изброди по българскитѣ говори, не даватъ право да мислимъ за нѣкогашно по-разпространено *з* за *жд;* а пъкъ *ц* за *щ* не е ни намѣрено още. Примѣритѣ, които могатъ се наве като ужъ рефлекси на *з* намѣсто *жд* сѫ: *чузди* — разпространено доста по южно Българско (въ Солунско и отъ тамъ прѣзъ Родопитѣ до Сливенъ и до М. Търново), *безнадѐзби* (Ловечъ), *безнадѐз'ън* (Търново, Сбм. XIV.,

[1]) И сега даже се забѣлѣзва въ изговора на Банско едно усилено или остро *ж*, което е послѣденъ остатъкъ отъ едноврѣмешното *жџ* въ тоя говоръ.

мат. 207.) и *виз* (Софийско, с. Връбница, Сбм. III., 203.). Тия всичкитѣ примѣри не сѫ друго, освѣнъ отпослѣшно видоизмѣнение на общобългарското *жд* — било по фонетиченъ пѫть, било по каквагодѣ аналогия; *чузди* е, може би, получило съскавия си звукъ подъ влияние на *л'уцък, л'уцки; безнадезен* като прилагателно не е първоначално, а е произведено отъ *безнадезби,* което е по-старо не само защото е по-разпространено, ами и защото крие въ себе си старинска форма — род. пад. ед. ч. **безъ надеждьбы**; звукъ *з* пъкъ намѣсто *ж* (а не намѣсто *жд!),* е произлѣзълъ, може би, наистина подъ влияние на първото *з,* както приема *Ягичъ,* Arch. XXII., 44. А колкото за *виз,* намѣсто *вижд,* както се срѣща въ една приказка отъ Софийско (Сбм. III., 203.), не заслужва да се гради нищо върху му, защото примѣрътъ не е нито отъ *визд*, както твърди *Облакъ* (Arch. XVI., 610: *„Unzweifelhaft* aus älterem *vizd* durch Schwund des auslautenden *d* entstanden"), нито отъ **вяждь,** както приема *Щепкинъ* (Разсужденіе о языкѣ Сав. кн., прѣдг. XIX.), а е напросто отъ *виш* вслѣдствие междусловно звуково изравнение (Sandhi), защото звукътъ, що слѣдва слѣдъ *виш,* е *с:* виз *с* каква плоча залупьа; сѫщо тъй би се изговорило *виш* и въ други бълг. говори, напр. и въ Ловечъ би се казало: *вѝз* за̥ мѐсу да купиш; или: вѝс-са̥ ка̥къф си! Срв. П. Гѫбювъ, Сбм., XIII., 468.: *вис с* кѝлку пръстѝ і засипжнж! — отъ *Търново.*

2. Сѣверозападно ч-ц- нарѣчие.

Сѣверозападно или *ч-ц*-нарѣчие заема единъ поясъ между сръбско-българското ресавско-моравско нарѣчие и главното българско *шт-жд*-нарѣчие и се простира отъ устието на Тимокъ до Босилоградско; обаче тоя поясъ не е тъй широкъ, както го приема *М. Виселиновичъ* (Гранични диалекат међу србима и бугарима, зона **ц-ч.** У Београду, 1890.), който на патриотичната си карта дръпналъ червена линия чакъ прѣзъ *Орѣхово, Враца, Орхание, Ихтиманъ, Самоковъ и Дупница,* за да прѣдстави, въ кои градове се говорѣло *ц* и *ч.* Сѫщинската граница донѣйдѣ Веселиновичъ сполучилъ съ другата си линия, що я тегли отъ Ломпаланка прѣзъ Кипровецъ, Сливница до Дупница, съ цѣль да раздѣли „зона *ц-ч*" на двѣ половини, отъ които източната отстѫпя великодушно на българитѣ, докато западната трѣбвало да се даде на сърбитѣ, защото го „правда изискује" и защото *западната половина* е „најближа српском народу": 1) по *„сталоженом друштвеном (?)* и *политичком (?) животу* и по географском положају; 2) по *свима* езичнима особинама; 3) по *свима значима историјске и националне свести;* 4) по обичајима, особито по *српској слави*, коју бугарске власти сада *вешто уништавају*". Но и тази срѣдна линия би трѣбвало да се подръпне пò къмъ западъ както горѣ между Ломъ и Кула, тъй и долу между София и Брѣзникъ, гдѣто би трѣбвало да възвие не къмъ Дупница, а между Брѣзникъ и Радомиръ къмъ Босилоградъ. Съ други думи нарѣчие *ч-ц* обема: Кулско, Бѣлоградчишко, западно Берковско, Пиротско до Бѣла-Паланка и Власина (въ Сърбия), Царибродско, Трънско, Брѣзнишко и Босилоградско. По-близко опрѣдѣление

границата на това нарѣчие въ Сърбия не можемъ каза, понеже нѣмаме данни. Господинъ К. Мисирковъ, който дава такива хубави свѣдѣния за *моравското* или *ресавското нарѣчие* (вж. Бълг. Пр. V., I., 120.—127.) за жалость не казва много за *границитѣ* му къмъ България, които граници ще бѫдатъ сѫщевремѣнно и на българското *ч-џ* нарѣчие. Откъмъ източната или българска страна знаемъ сравнително повече; именно за Видинско, Ломско и Врачанско намираме доста свѣдѣния у Д. Маринова („Жива-Старина, II., 131.—152.), само че г. М., имайки прѣдъ видъ повече *етнографията* на тоя край, а не *диалектологията,* дѣли населението на нѣкакви си *племена* и *влаки,* а за разпрѣдѣлението му по говоръ като че говори само пѫтемъ и доста неопрѣдѣлено, та филологъ мѫчно би се ползувалъ отъ тази инакъ богата на свѣдѣния сбирка. Доколкото разбрахъ отъ сложната разпрѣдѣлба на племената въ тоя край, нарѣчие *ч-џ* заема тия села като крайни и погранични съ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие: Изворъ-махала, Полетковци, Малъкъ-турчинъ, Раковица (Кулска околия), Макрешъ, Острокапци, Александрово, Бѣла, Калугеръ, Костичовци, Дълго-поле, Върбовчецъ, Яньоводъ, Срѣдогривъ, Одеровци, Гюргичъ (Бѣлоградчишка околия), Митровци, Желѣзна, Яловница, Говежда, Дълги-дѣлъ, Дива-Слатина (Берковска околия). Освѣнъ това задъ тази сѣверна граница доста далечъ на истокъ като островъ между общобългарското нарѣчие трѣбва да споменемъ и тия села (въ Ломска околия): Долно-Лѝн'ово, Горно-Лѝн'ово, Ла̀бец, Чуча̀н, Ковачѝца, Мо̀креш, Кара̀бацак (Игнатиево) и Вълчѐдърма, на които говорътъ споредъ Маринова (Ж. Ст. II., 152.) спада къмъ *ч-џ*-нарѣчие. За Трънско и Брѣзнишко имаме хубава диалектологична характеристика отъ А. Теодоровъ (Псп. XIX.—XX. 146.—213.), ала безъ подробно разграничение на тоя говоръ. Това разграничение (откъмъ българска страна) ще дамъ отъ себе си, доколкото можахъ да събера свѣдѣния на самото мѣсто. Отъ Берковско надолу нарѣчие *ч-џ* захваща краище *Висдкъ* и обема всичкитѣ му села както отсамъ, тъй и оттатъкъ границата, подиръ това обема и съсѣднитѣ краища *За̀брд'е, Борѐч, Три-Уши, Борѐл, Гра̀'ово,* часть отъ *Радомирска* околия (сѣверозападна), цѣло *Краище* (Босилоградска околия) и сѣверозападна часть отъ *Кюстендилска* околия — разбира се и всичко друго, що е *между* тия краища и между *Власина* (Масурички срезъ, Сърбия), *Бѣла-Паланка, Княжевацъ* и *Тимокъ* (споредъ Веселиновиħа). За по-близко разграничение на това нарѣчие отъ Берковица надолу ще изброя тука крайнитѣ му села, съ които се допира до общобългарското *шт-жд*-нарѣчие. Тия села сѫ: въ Царибродска околия: Сеноко̀с, Бѐрл'а, Гу̀беж, Ра̀вна; въ Искрецка околия: Годѐч, Годѐчки колиби, Шу̀ма, Ло̀пушна, Мало-Ма̀лово, Раа̀новци, Големо-Ма̀лово, Іа̀риловци, Бѐзден, Опѝцвет; въ Софийска околия: Сливница, Алдомировци, Брѐложница, Го̀лубовци, Ра̀бърско, Белѝца, Хѐраково, Ро̀соманъ, Клису̀ра, Михаилово, Диво̀тино, Ц̀рнел', Райлово, Богда̀нов-дол; въ Радомирска околия: Іа̀ржиловци, Косту̀ринци, Планѝница, Лѐсковецъ, Ракѝловци (Бела-Вода), Копа̀ница, Коса̀ч, Кова̀чевци, Вра̀н'а-стена, Пѐштера, Жа̀бл'ане; отъ Кюстендилска околия спадатъ къмъ

ч-џ нарѣчие слѣднитѣ поселения, почти все колиби: Лѝмница, Ивàновци, Горбàновци, Маздрàчево, Кршàл'ево, Дъждевица, Калу̀герци, Бѝстрица, Пѐколница — сръбска граница. При това забѣлѣзвамъ, че въ нѣкои отъ тия села говорътъ не е тъй чистъ, както що е по-назападъ по Трънско и Брѣзнишко, а съдържа примѣси споредъ това, съ кой говоръ се допира; тъй напр. села 'Рàбърско, Белѝца, Хѐраково, Рòсоманъ въ Софийска околия дори и *Златуша* въ Брѣзнишка — иматъ нѣкои свойщини отъ Софийския говоръ, а тъй сѫщо села: Мала-Рàковица, Раду̀й, К'рнул', Рàсник, Вѐлковци, Мѐштица, Слàковци, Нòевци, Кошàрево, Гàбров-дол, Одрàнци, Пѐнковци (Брѣзнишко), както и Клисура, Михайлово, Дивòтино, Ц'рнел', Райлово, Богданов-дол (Софийско) иматъ свойщини отъ *радомирския* говоръ. Не е тукъ мѣсто да влизамъ въ подробности откъмъ свойствата на тия смѣсени говори, а споменувамъ само пѫтемъ, че разликитѣ досѣгатъ повече изговора на ѫ въ *суфикси* и *окончания* (вин. пад. *рукàта* намѣсто *руку̀ту*, 3 множ. плетѣ, предъ или плетà, предà нам. плету̀, преду̀); подиръ това *аористнитѣ* форми: плѐтōоме, плѐтōоте, плѐтоа намѣсто: плетòомо, плетòсте, плетòше. Подиръ това разлика се забѣлѣзва и откъмъ изговора на лъ, което въ селата подъ Радомирско влияние гласи слѣдъ *устни съгласни* като *у*: *вук*, *ву̀на*, *пун*, *бу̀а*, докато въ Брѣзнишко си е *лъ* или *л̥* (гласно).

Въ тъй описанитѣ граници се говори едно българско нарѣчие, което се отличава главно по тия си свойщини:

1) *tj — dj* = ч — џ: свѐча, гàчи, меџà, рàџам;

2) ѫ = *у*: мука, главуту (главѫ тѫ);

3) ъ = ь = *ъ*: кѫдà, тъгàј, дън, овѐн, лѐсън, дънѐска, въздѐн, оцът;

4) Има разлика *въ родоветѣ* за мн. число и то не само у *сѫщ.*, но и у *прилагателни*: добр*и* човѐц*и*, добр*ѐ*, жен*ѐ*, добр*à* сел*а*;

5) употрѣбя оконч. *га* намѣсто *го* у мѣстоимѣнията: нѐг*а*, ког*а*, кон'àтога;

6) употрѣбя оконч. *о* за 1. л. мн. ч. у глаголите: орѐмо, одимо, орѐемо (имп.), орàамо (аор.);

7) употрѣбя особени форми за мн. ч. мин. св. (аор.): плетòомо и плетò*смо* (но по-редко), плетò*сте*, плетò*ше*;

8) употрѣбя особени думи и частици, свойствени само нему: тѝња, онѝња = тоя, оня; къгà, тъгà, кѫдà, еднък = кога, тогава, когато, веднага.

Не ми е тукъ цѣльта да влизамъ въ подробности върху това нарѣчие, затова посочвамъ само студията на *А. Теодоровъ*, Псп. XIX.—XX, 146—213. Тукъ ще се спра само върху първата и най-главна отъ горнитѣ осемь точки, именно върху замѣната на tj — dj по това нарѣчие, която замѣна считамъ за най-старо и най-сѫществено различие негово накъмъ другитѣ двѣ главни български нарѣчия. Въ речената си студия г. Теодоровъ твърди, че само tj гласи въ това нарѣчие като *ч*, а dj се изговаряло както въ общобългарски, т. е. като *жд*, за което и навежда дори примѣри: *прежда*, *нареждамо*, *граждан'е*. Това е грѣшка, произлѣзла по всѣка вѣроятность отъ недостовѣрнитѣ материали на Теодорова. На

тая сжща грѣшка повтаря три години слѣдъ него и *Новаковиќ* въ статията си „*ŷ* и *ќ* у македонским народним говорима“ (*Глас* срп. кр. Акад. XII, 49.), може би поведенъ по Теодорова; защото, ако бѣше се водилъ по сръбски източници, щѣше навѣрно да смѣта и той тия ч-џ като сръбски ћ-ђ, както прави *Миличевиќ*, навеждайки народни пѣсни по *Пиротски* говоръ въ съчинението си *Краљевина Србија*, *Нови крајеви* Бѣлградъ, 1884., 249.—267. Тая грѣшка трѣбва да се поправи въ смисълъ, че tj-дј даватъ по това наречие редовно и правилно *ч* и *џ*, па ако има нѣкои думи съ *жд* намѣсто џ, тѣ трѣбва да се смѣтатъ за изключения, каквито има и откъмъ замѣната на tj, намѣсто което срѣщаме тъй сжщо нѣкои думи въ това нарѣчие, изговаряни по общо-български съ *шт*. Тъй горнитѣ думи, наведени у Теодорова като примѣри за *жд* въ Трънско, азъ имамъ забѣлѣзани отъ самия градъ Трънъ: прѐџа, нарѐџуем, грацàн'е, ср. още Сбм. X. 47: *белограджанине* отъ Пиротъ.[1]) При всичко, че и до днесъ, както и по онуй врѣме, когато излѣзе статията на Теодорова, нѣмаме още обнародвани доволно материали отъ тия краища, пакъ можемъ и по това, що имаме, да твърдимъ доволно смѣло, че правилната замѣна за *tj*-*dj* въ сѣверозападното наше ч-џ-нарѣчие е наистина ч-џ; особено за мене си могж каза, че съмъ напълно увѣренъ, защото освѣнъ общитѣ материали имамъ на ржка и единъ обширенъ и твърдѣ интересенъ *дамаскинъ*, писанъ прѣди 50 години въ тия краища на чистъ народенъ говоръ,[2]) освѣнъ това и самъ лично провѣрихъ миналото лѣто въ Трънъ и Брѣзникъ всичкитѣ случаи съ **жд$_2$-щ$_2$** и намѣрихъ, че това нарѣчие откъмъ замѣната на tj-dj си е съвсѣмъ самостойно и твърдѣ послѣдователно. За потвърдение на това най-добрѣ ще е да изброя тука *всичкитѣ думи* съ ч-џ, които си отбѣлѣзахъ на самото мѣсто (въ Трънъ и Брѣзникъ); а понеже много отъ тия думи се срѣщатъ и въ обнародванитѣ до сега материали отъ това нарѣчие, както и въ рѣчения необнародванъ още дамаскинъ, то ще цитирамъ и съотвѣтнитѣ мѣста, гдѣто се могатъ намѣри още тия думи.

I. Думи съ ч намѣсто щ$_2$:

вечѐ, вѐчем (кащѥ) общо употрѣбително, има го и въ Пиротския дамаскинъ 17^6.
вочка; Сбм. V., 219., отъ с. Желюша, Царибродско.
врàчам, поврачам = вращамъ; има и **върчам**, но значи друго.

---

[1]) Като важно допълнение къмъ статията на Теодорова (Западнитѣ български говори) отбѣлѣзвамъ още, че *трънскиятъ говоръ*, главенъ прѣдставитель на сѣверозападното ч-џ нарѣчие, познава не само *вин. пад.* м. р. отъ членната форма за *одушевени* сжществителни (*човѐка тога, кон'à тога*), но и *дателенъ: човѐку тому*. Освѣнъ това още по-важно е да се знае, че въ *трънския* говоръ има и *троенъ членъ*, тъкмо както въ *югозападнитѣ* и *родопскитѣ* наши говори: *кòн'ът, кòн'ъв, кòн'ън*; *кон'à тога, кон'à вога, кон'à нога* — съ сжщо значение, както и въ другитѣ наши говори, гдѣто се употрѣбя троенъ членъ. Съобразно съ това различие употрѣбятъ три показателни частици: *етѐ, евѐ, енѐ!*

[2]) Тоя дамаскинъ имà добрината да ми отстжпи за нѣкое врѣме г. Е. Манойловъ, извѣстниятъ нашъ лѣкарь-омиопатъ, който изказа желание да го подари на Софийската Народна библиотека. Той е доста обеменъ ржкописъ (321 листъ, 4°, дребно, бързописно писмо) и, можемъ каза, драгоцѣненъ приносъ за историята на бълг. езикъ изобщо и частно за сѣверозападното наше нарѣчие, та би трѣбвало, когато и да е, да стане чрѣзъ печата общо научно достояние. Получихъ го скоро и до колкото можахъ, употрѣбихъ го за тая си работа, а пълното му изслѣдване и описание оставамъ за други пжть.

вре́ча; Сбм. V., 219. отъ с. Желюша, Царибродско и XIII., 239.
га́че, га́чник = гащи, гащникъ; Брѣзникъ и Трънъ.
ле́ча леща, Брѣзн. и Трънъ.
ма́чеа, Трънъ; ма́чаа, мачā (мащеха); Брѣзникъ.
ноч, *си́ноч* (снощи), *су́ноч* (цѣла нощь) Трънъ.
но́чем, д'пьом и ночом, Пир. дам. 34.
ночу́ем, Трънъ.
ночѣска, Брѣзникъ.
нѣчви Трънъ; Сбм. VII., 233. отъ Пиротъ.
наво́ча Трънъ; Брѣзникъ: *наво́шта.*
обу́ча ед. ч. дайте обучу на ноге нѣгове, Пир. дам. 8., 8.[б], 23.
обърчам, Трънъ и Брѣзникъ; и об'рчаю ѝх, Пир. Дам. 8.
осе́чам; сечай се, Сбм. I 142., Пиротъ.
во́чка; Сбм. V., 219., отъ Желюша. Псп. XVIII., 452., Пиротъ.
пле́ча Трънъ; **плечка** Брѣзникъ.
плачам Брѣзникъ; **плачуем** Трънъ.
прачам Брѣзникъ; **прачуем** Трънъ.
прачка (пращка) Брѣзникъ.
све́ча; Сбм. XVI.—XVII., 103.; свѣче, Пир. дам. 46.
свърчам, свърчууіу, Сбм. XIII, 234. Пиротъ.
среча; сречу неде́л'у, Брѣзн.; сречья, Сбм. XIV., 124., Пиротъ.
сре́чам, Брѣзникъ.
ва́чам, Брѣзн.; ваче, Сбм. XIV., 157 отъ Цариградъ; фача, Пир. дам. 47[б].
чѐрка; черко, Сбм. I., 105., Пиротъ.
прегърчам, Брѣзникъ.
превърчам, Брѣзникъ.
чуд — нрав, срб. ћуд отъ Пиротъ Сбм. VII., 235.; освѣнъ това още Пиротъ: *тичичи* **(птнчин)**, умалит. отъ птица, Сбм. I., 142.; *голоча* = голота, срб. голоћа, Сбм. I., 143.; чу́чка = пръстникъ, сѣдало прѣдъ кѫщи, Псп. XVIII., 452.

Общи сѫ на цѣлото нарѣчие: *чу* или *чем, чеш, че* и пр.; подиръ това *причастията* или по-добрѣ *дѣепричастията* на *чи: носе́ечи, бере́ечи,* свѐче *пале́ечи;* плака́ечи, Сбм. XI., 135.; дума́ечи, иде́ечи, Сбм. XIV., 114.; пева́ечи, Сбм. XI., 136.; говоре́ечи, Пир. дам. 3., живея́чи, ibid. 3[б], оставля́ечи, ibid. 46[б].

Съ *шт* се изговарятъ само: *башта* (ако приемемъ основа *бат'*-), *къшта*— въ това нарѣчие *нова дума, пештерí, опиштинá, нúштелки, мóшти;* въ пѣснитѣ се срѣща и *насрешта,* но то е отъ изтокъ и замѣстя сѫщото сѣверозападно *у сречу.* И въ Пиротския дамаскинъ, види се, подъ влияние на черковния езикъ срѣщаме още много други думи съ *шт* намѣсто *ч: нéмощни, пещни плáменъ, вéщи, запрещéніе, священúци, смущáвало, пофáщали* и пр.

II. Думи съ џ намѣсто жд₂:

ве́џе, Трънъ и Брѣзникъ; Сбм. XI., 9., Цариградъ.
виџ (виждь), виџъ Пир. дам. 89., 97[б].
ви́џте; Пир. дам. 6.[б], 7.[б], 18.[б], 35.[б], 36., 43[б].
погаџам *погаџуем, нагаџам* или *нагаџуем.*
гло́џем; глодже, Сбм. I., 105., отъ Пиротъ.
съглеџуем, Ж. стар. II., 73;
госпо́џа, Трънъ и Брѣзникъ; господжа Сбм. VI., 18., отъ Цариградъ.
гове́џо месо Брѣзникъ и Трънъ.
граџа́нин, Брѣзн. и Тр.; белограджа́нине, Сбм. X., 47., Пиротъ; съ едно́га граџа́нина, Пир. дам. 6.
гра́џа, Трънъ: здание и ограда.

ограцуем, Трънъ.
іец, іеците! въ Трънъ, а въ Брѣзникъ: *гєш!* преіецуем Бр. іечте и пите въ една пѣс. отъ с. *Чупрен'а,* Бѣлоградчишко, записана отъ Ст. Младеновъ, студентъ.
забацам: *не забацаі златну иглу, с. Репл'ане,* Бѣлоградч. запис. Ст. Младеновъ.
завоцам, завоцуем, Брѣзникъ и Трънъ.
краца, Трънъ (Брѣзниш. кражба); руке наше да воздержимо ѿ крацу, Пир. дам. 30.
луци (ср. степень?): Луд за сви, а за *луца* никой, Трънъ.
меца; Сбм. X., 25. отъ Царибродъ; мецу, помецу; меджьу две девоікье, Сбм. X., 47., отъ Пиротъ; меджьуту, ibid. 156.; упомецу, помецу, Пир. дам. 2., 10.
нарецуем, Трънъ.
погоцба = спогодба, Трънъ.
преца, Трънъ и Брѣзникъ.
рацам, Трънъ и Брѣзникъ; рацаю, Пир. дам. 86.
роцена мак'а, чухъ Трънъ.
ръца, Трънъ и Брѣзникъ; ръджу уватила, Сбм. IX., 79. отъ с. Цацуровци, Брѣзнишко; р'ца, Пир. дам. 21., bis: нѣга р'ца и ц'рвѣ погубую; собирайте сокровище, що го не погубляваа р'ца.
рѣцав, Трънъ и Брѣзникъ = ръждив; въ Трънъ чухъ и *ръг'ав,* но съ значение: „мързеливъ" — види си по срб. *рђав.*
роцба, Трънъ, но и *рожба* Трънъ и Брѣзникъ.
саце, Трънъ и Брѣзникъ = сажди.
свацам, Брѣзникъ, *свацуем* — Трънъ.
уце (хоүждє) Трънъ и Пиротъ = все, повече.
сец = лишия, Брѣзникъ, Сбм. V., 227.; Враца: *саждеu,* ibid. 228.
цец = сѫщо, Пиротъ, Сбм. VII., 235.
жд намѣсто *ц* е домашно, т. е. общоупотрѣбително само въ думи: *нужда, надежда, чуждо,* докато въ други случаи то е въ ново врѣме прѣнесено заедно съ думитѣ отъ *общобългарското нарѣчие;* тъй покрай *грацан'е* чухъ и *граждан'е,* Брѣзникъ, покрай *краца* има и *кражба,* покрай *говецо* срѣща се и *говеждо* (Мар. Ж. Ст. II., 73.), а въ Пиротския дамаскинъ срѣщаме: *ѡсуждава, наслажденіе, ѡдежда, побеждава* и пр.

Изобщо на това нарѣчие не сѫ никакъ чужди звукове *жд* и *шт,* защото всички други думи, въ които по старобълг. произлиза **щ**$_1$**-жд**$_1$, (отъ *stj, skj* и *zgj, zdj*), се изговарятъ чисто и ясно тъй, както и въ общобългарски: *воштѝна, гуштер, крàиште, гробишта, иштеш, штета, штит, лештàк, прошка, штàвиш, коштрèва, клешти, пришти, ште* или *іоште, штърци, штука, штенè,* на *штè*-сърце (**на тъщєє**), *дъж, дъжддвън, вражда.*

Имайки прѣдъ видъ, че това нарѣчие прави строга разлика между **щ**$_1$**-жд**$_1$ и **щ**$_2$**-жд**$_2$, заключаваме, че въ него *ч-ц* намѣсто **щ-жд** си е произлѣзло *самостойно* и *независимо* отъ *общобългарски.* Отъ това нека се не заключава пъкъ, че сѣверозападното наше нарѣчие стои по-близу до сръбски, защото отъ този езикъ го дѣлятъ много свойщини, общи съ нашия; освѣнъ това самиятъ изговоръ на *ч-ц* намѣсто *шт-жд* се различава отъ сръбскитѣ *ћ-ђ,* тъй че даже и самитѣ сърби (Новаковић и Веселиновић) ги отдѣлятъ хубаво отъ сръбскитѣ съотвѣтни звукове и ги отбѣлѣзватъ съ *ч-ц,* а не съ *ћ-ђ.* Интересно е за въпроса, какъ се отнася самото нарѣчие къмъ *сръбскитѣ* звукове *ћ-ђ;* то ги схваща като

ќ-ѓ и тъй ги предава: намѣсто сръбската дума *рђав* не казва се *рџав,* а *ръѓав,* намѣсто *срећа* (щастие) не казватъ *среча,* а *среќа,* пъкъс *реча* имъ е *срещa,* намѣсто *ћути* казватъ ќути намѣсто *Ђурђевдан* казва *Ѓуѓевдън,* намѣсто *ђаче* казва *ѓаче;* тъй срѣщаме и въ Пир. дамаскинъ: сунђер, 88. а не сунџер, камђiю, 58., а не камџiю — тъкмо тъй, както и *ноѓе* намѣсто *ноѓе,* 56., *сéнћу* 95.[6] намѣсто сенќу и *девóйћа* намѣсто *девоíќа,* 94.

Имайки прѣдъ видъ шушкавия изговоръ на сръбскитѣ *ћ-ђ* бихме очаквали, че тѣ ще се възприематъ отъ това нарѣчие като *ч-џ;* но ако тѣ се схващатъ като ќ-ѓ, то е, защото се приематъ нѐ направо отъ сръбски, а отъ прѣходното ресавско-моравско нарѣчие, гдѣто намѣсто сръбскитѣ *ћ-ђ* се чуватъ наистина ќ-ѓ.

Замѣната на *tj-dj* съ *ч-џ* по това нарѣчие не е *българска,* ала не е ни *сръбска,* а е идентична съ *староруската* замѣна за тия звукове; ако имаше нѣкои дири отъ руско *пълногласие,* бихме безъ друго удобрили прѣдположението на *Облака* (Arch. XVII., 603.), че това нарѣчие ще е откжснато отъ карпатско-руския (малоруски) езикъ. Или, може би, това отдѣляне ще е станало *прѣди* да се развие руското пълногласие? За това би могълъ да се наведе само единъ примѣръ отъ Трънско: *ðбскрочи* црнòтога овнà (Псп. XI., 138.) — ако не е може би контаминация отъ *крак* и *да скоча.* Впрочемъ нека спомена и *ложúца, вðде се* (вьдятъ се), сðбери, които чухъ въ Трънъ и които ми звучатъ като русизми, макаръ че могатъ се обясни и съ българска фонетика, още повече, че въ сжщото нарѣчие казватъ и *могла,* което не може да бжде ни *руско,* ни *сръбско,* а си е пакъ българско.

Макаръ сѣверозападното *ч-џ*-нарѣчие да не стои въ единство съ общия бълг. езикъ откъмъ замѣната на *tj-dj,* то си е въ основата си пакъ *българско* нарѣчие и ако прослѣдимъ развитието му, ще се увѣримъ, че небългарскитѣ му свойщини сж внесени въ него отпослѣ; а тия внесени отпослѣ свойщини за право не сж влѣзли въ това нарѣчие отъ *сръбски,* както обикновено се приема, а отъ *моравско ресавското* нарѣчие, което азъ не считамъ още за сръбско, а за смѣсено *сръбско-българско* погранично нарѣчие; затова именно въ сѣверозападното наше *ч-џ*-нарѣчие виждаме все такива „чужди" свойщини, които има и въ *моравското,* а сжщински сръбски свойства още нѣма. Тъй напр. *сръбско ударение,* сръбски *квантитетъ* у него *нъма,* сръбски *ясенъ изговоръ* за ъ и ь, както и лабиално *л,* у него *нъма, сръбска вокализация* на *л* у него тъй сжщо *нъма* — да не говоримъ за отсжтствието у него на *сръбски падежни* форми.

3. Югозападно ќ-ѓ-нарѣчие.

Това нарѣчие не е тъй отдѣлено отъ общия бълг. езикъ, както се мисли обикновено, нито пъкъ съставя особено диалектично цѣло, както сѣверозападното *ч-џ*-нарѣчие. То състои отъ нѣколко и различни говори, които по другитѣ си фонетични и морфологични свойства спадатъ къмъ бълг. езикъ, а само откъмъ замѣната на *tj-dj* се отклоняватъ до нѣкждѣ отъ него, безъ обаче да ни даватъ право да ги туряме извънъ областьта

на бълг. езикъ. Затова изразътъ „нарѣчие" за тия говори не е твърдѣ на мѣсто; но азъ го употрѣбихъ, защото не искамъ да омаловажамъ тая разлика (откъмъ *tj-dj)* между тѣхъ и общобългарски, разлика, която служи, както е познато, за дѣлидбена основа даже на славянскитѣ езици помежду имъ.

Това нарѣчие сега съ характерната си замѣна *к'-г'* за старобълг. $щ_2$-$жд_2$ заема югозападнитѣ краища на българската говорна областъ, но е обиколено отъ *три* страни съ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, т. е. освѣнъ отъ *истокъ,* както е съвсѣмъ понятно, ами и отъ *югъ,* гдѣто се простиратъ говоритѣ съ *второсрично* ударение — по *долна Прѣспа, Костурско* и *Леринско* — па и отъ *югозападъ,* гдѣто говоритѣ по *Прѣспенско* и *Охридско* езеро *(Рѣсенъ, Охрида, Струга)* сѫ пакъ *шт-жд-говори,* въ въ които само рѣдко-рѣдко се срѣща и *к'-г'*. Па и на сѣверъ отъ Струга, значи и откъмъ самъ-западъ, *к'-г'*-нарѣчие има задъ себе си пакъ говори, гдѣто *шт-жд* е обикновена замѣна за *tj-dj;* това сѫ *дебърскитѣ говори.* Тъй склопено отвредъ съ *шт-жд*-говори, това нарѣчие изглежда като втурнато между общобългарското, съ което има много повече общи свойства, отколкото *сѣверозападното ч-ц*-нарѣчие. Това нарѣчие се е допирало нѣкога си на широко съ *косовско-моравското* нарѣчие, но сега се допира съ него само тукъ-тамѣ — гдѣто още албанскиятъ плетъ не е напълно сключенъ. Като слѣдствие отъ нѣкогашно широко допиране съ косовско-моравското нарѣчие е днешната замѣна *к'-г'* за *tj-dj* по цѣлия му просторъ, освѣнъ това и други нѣкои сръбски свойщини въ сѣвернитѣ му говори — отъ Куманово и Кратово нагорѣ. По-прѣди мислѣхъ, че *к'-г'*-нарѣчие има поне общо ударение (троесрично), ала слѣдъ като изучихъ подобрѣ ударението въ македонскитѣ говори, увѣрихъ се, че и откъмъ тая страна нѣма единство; защото само западната часть на срѣдно-македонскитѣ говори иматъ тия двѣ свойщини (*к'-г'* и *троесрично ударение)* заедно, докато сѣвернитѣ и източнитѣ иматъ общобългарско ударение съ тенденция къмъ *двусрично,* а югозападнитѣ (дебърски, рѣсенски, охридски) иматъ наистина троесрично ударение, но пъкъ у тѣхъ владѣе повече *шушкавъ,* а не *гърленъ* изговоръ за *tj-dj*. Южнитѣ пъкъ македонски говори (воденски) употрѣбятъ повече *к'-г'*, но пъкъ у тѣхъ владѣе *двусрично* ударение.

Че говоритѣ съ *второсрично* ударение (по *Костурско, Леринско* и *Долна-Прѣспа)* спадатъ къмъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, бѣше дума по-горѣ. Тукъ искамъ да покажа, че и съсѣднитѣ имъ къмъ сѣверъ говори по *Горна-Прѣспа (Рѣсенско), Охрида* и *Струга,* сѫ тъй сѫщо *шт-жд*-говори, защото *к'-г'* се явява и у тѣхъ твърдѣ рѣдко — тъй рѣдко, както и въ нѣкои солунски и сѣрски говори и то даже въ сѫщи думи. То е малко чудно, имайки прѣдъ видъ голѣмата отдалеченость на тия говори отъ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие, но тъй е; и ако не говорихъ горѣ за тѣхъ, бѣше, защото рѣченитѣ говори иматъ при все това много повече допирни точки съ югозападното *к'-г'*-нарѣчие, отколкото съ общобългарското. Това се дължи освѣнъ на голѣмата отдалеченость и уеди-

неность на тия говори, още и на дългото съсѣдство съ главното македонско *к'-г'*-нарѣчие, съ което може би едно врѣме да сѫ били по всичко еднакви. За рѣсенския говоръ имамъ свѣдения отъ г. *А. Ляпчева,* родомъ отъ тоя градъ. Споредъ г. *Ляпчева к'* и *г'* се чува въ тоя говоръ само въ извѣстнитѣ най-обикновени думи: кўіќа, ќерка, домаќин, веќе, пойќе (повече), меѓу и въ ќем, неќем. Това се потвърдява и отъ обнародванитѣ досега макаръ и скудни материали по тоя говоръ; срв. *Солунски книжици* кн. IV.—VII., 266., „По говора въ Рѣсенско": рождат, мъшчеа, 267., *ношя* 269. и само *кье* (други примѣри за *tj-dj* въ нѣколкото гатанки и 10-тѣхъ кратки пѣсенчици *нѣма);* Сбм. VI., 139.—140. (двѣ басни): бегаешчем, врешче и само *кье;* Сбм. VIII., 229.—231. (три кратки приказки): свешча; стр. 254. (между гатанкитѣ отъ Рѣсенъ): нош (нощь); Сбм. IX., 154.—158. (двѣ приказки): обиждат, обиждаешчим, обиждаш и пакъ само *кье.* Освѣнъ това срв. още статията на *Тр. Китанчевъ* „За ударението върху думитѣ въ рѣсенския говоръ отъ западно-македонското нарѣчие" (Съчинения, 163.—217.): горешница, 170., доработвеещим, 170., бегаещем, 181., одеещем, кажвеещем, 194., чуждина, 194., нà плещи, 200, не навеждай се, 203., наождаш, 203., а само: пойке, куйкьа, ке, нейкьаа, помегю, срв. още Шапкаревъ, I.: чужджи, неврашчала, свешчи, 28, мъшчава, V., 40., ношіа, 42.

За *Охридския* говоръ имамъ свѣдѣния отъ *Е. Спространовъ,* родомъ отъ Охридъ, който твърди, че въ тоя говоръ редовната замѣна за *tj-dj* е *шч-жџ:* (свешча, свешчалник, лешча, плешчи, врешча, гашчи, прашча, прашчъм, фашчъм, сношчи, ношеска, сешчъм се, ношви, мошне, одеешчим; сажџи, вежџи, межџа, вижџъм, рожџъм, чужџи, чужина, заожџа, бижџат), (вж. статията му по *Охридския говоръ* въ тоя томъ), а *к'-г'* дохажда само въ тия думи: ќерка, куќа, ноќе, веќе, поіќе, ќум, неіќум, божиќ, ърѓа, ърѓосън, преѓе, меѓу — значи сѫщитѣ думи, които се чуватъ дори до Сѣрско и Разложко пакъ така. Това потвърдяватъ и обилнитѣ материали отъ тоя говоръ, както въ Шапкаревия, тъй и въ Сбм. Срв. Сбм. I., 31.: грàжджани, гòрешчи; Сбм. II., 186.: погожджали, обшт (?) кромит, носешчим; Сбм. III., 180.: ходèешчим, сфешчи 181 ; Сбм. XI., 18.—24, ношіа, надеж, чужџо, мошне, врашчаш, вижџам, чужџина, а само: кьерка, векье, кукьи и кье; XII., 245.—253.: вèжџите, нашіа (вешчица), прашча, чужџи, помош, врашчат; но и: срекьа, божик; XIII., 181.: ношіа, мошне; 194.: фашчат, пешчера; наожвит, 198., бидеешчим, 200.; ibid., 215.—223: мѫшча (мащеха), нош·та, идеешчим, цѫрнеешчим, ожвит (**хождавалъ**, отива), нажвит (**нахождавалъ**) и пакъ само: кукьа, кьерка, кье; XVI.—XVII., 342.: лешча; освѣнъ това обилни свидѣтелства за охридския изговоръ на *tj-dj* намираме въ *Шапкаревия* сборникъ, чийто материалъ произхожда повече отъ Охридско: Срв. кн. I, стр. 29.—90.: гражджани, горешчи, мошне, превращчат, мѫшчеа; свешчи, 108., темни ношти, 115, сфа-нош, 122., ношіа, 133., вежджи, 137.; кн. IV.: врашчает, 347., не рожджаат, 348.; кн. V.: къщи, 5., чужд, 9., чужджи, 21., сва-нош, 34., вежджи, 35., свешча, 37., фашчай, не фашчам 46., чужджина, 49.; кн. VI.: чужджина, 297., гашникот 34., вежджи, 305., сношчи, 305., плешчите, 317.,

наожджам, долги ношчи, 319., фашчам, 320., ношеска 323., гашчи покрай гакьи 441. У Шапкарева впрочемъ намираме доста примѣри и съ *к'-г'*, особено въ пѣснитѣ. Тъй, освѣнъ общитѣ к'ерка, кук'а, мег'у, век'е, божикь — срѣщаме още: тугьин I., 111., (но съ бѣлѣжка, че се *не говори!)*, господъа 113. (тъй сѫщо съ бѣлѣжка!), нокьувам, V., 37., синокь, V., 266., нокье, полнокье, сфекьа, VI., 321.; синокьа, 329.; факьа, VII., 111., стрекьа, 200. Изговоръ *к'-г'* въ тия примѣри е навѣрно прѣнесенъ заедно съ пѣснитѣ отъ съсѣднитѣ крайща, гдѣто си е по-обикновенъ. Забѣлѣжително е, че пѣснитѣ, въ които се срѣщатъ тия примѣри съ *к'-г'* и по другитѣ си говорни свойщини се различаватъ отъ сѫщитѣ охридски пѣсни. Въ проза (въ приказки) примѣритѣ съ *к'-г'* сѫ много по-малко; тъй напримѣръ у *Шапкарева* (VIII., 29.—221.) на 128. страници приказки отъ Охридско се повтарятъ само тия примѣри съ *к'-г':* мегъу, кьем, некьем, домакин, божикь, ърг'осам, кьерка, но и шчерка (стр. 31. 116., 126.), а всичкитѣ други думи сѫ съ *шч* и *жц:* фашчало, 31., наожджало, 32., врашчал, кражба, 33., преношчувеет, 35., мѫшча'а, 37., врашчала, граждджани, граждджанкьи, 39., сфа-нош, 40., врешча, 45., три-ношчи, 46., ношіа, полноч, 50., префашчанье, 52., чуж-мѫж, 53., мислешчем, велеешчем, ораешчем и пр. (причастията постоянно тъй), горешча, 56., наожджале, ношеска, 60., сношчи, 61., на-плешчи, 65., чужджина, 65., вожджаешчем, наожджат, 66., по гашчи, 72., навижджала, 74., нужба 75., на-помош, 76., чуждоверец, 91., надежба, погождале, обшч (?), 93., чуждо-чѫдо, 95., фашчанье, 97., виждала, 98., наожджал, 99., плашчалъ, 101., напрежнийот, пешчерките, 108., мѫшчейница, 109., спогожданье, 111., дваж, 112., чужджѣнец, 123., роджала 144., прежда, 155., сфешчите, 159., сношчи, 160., пашчерица, 194.

Тъкмо тъй стои въпросътъ и съ говора на градъ Струга и околностьта му; и той като охридския и рѣсенския спада къмъ общо-българското *шт-жд*-нарѣчие, както може да се види отъ Сборника на братя *Миладинови,* който състои повече отъ стружки пѣсни; срв. *погорещи,* стр. 4., 5., *свещи,* 15., *чужа жена,* 24., 33., *вращала,* 33., 48., *мошне, ноще,* 37., *граждане,* 38., *наожат,* 72., *рожаше,* 81., *нужба,* 82,. 178., *клажат,* 117., *метеещи, гледаещи, вързеещи, готвеещи,* 126. — постоянно тъй, *вежи,* 128., *гражани,* 149., *снощи,* 161., 405., *позлащена,* 291., 426., 492., *изважат,* 292., *изважам,* 293., *нужда,* 309., *горешки присои,* 315., *вижат,* 316., *врсще,* 355., *сѫ-нош* (цѣла нощь), 349., *ниски* намѣсто *нишки,* 355., *ношви,* 366., 370., 372., *мѫщеа,* 375., *чужина,* 376., 400., *вежи,* 407., *овоще леща,* 409., *кѫща,* 409., 410., *зафаща,* 409., *дважд, трижд,* 423., *заожай,* 427., *щерко,* 434., *кащи,* 435., *сещавам,* 437., *нощна кова,* 438., *полунощ,* 438., *вращает,* 448., *фащат,* 450, *свещи,* 453., *чужда,* 456., *изважала,* 463., *чуже-земянине,* 464., *гащи, вежи,* 487., *горещина,* 508., *ошница* (овощие), 511., *чушь конь,* 535., *пещера,* 536., *плещи,* 536., *свещалник,* 537. И тукъ, както и въ Шапкаровитѣ *пѣсни* отъ Охридско, намираме доста примѣри съ к'—г', но тѣ сѫ прѣнесени заедно съ пѣснитѣ; най-обикновени сѫ пакъ сѫщитѣ, които сѫ употрѣбителни и въ охридския говоръ: кукя,

ке́рка, мегю, веке, божикъ, жргьосанъ, повике, врекя, ала освѣнъ тѣхъ и тия: нокюе, 15., пракя, 40., рогени, 69., но въ проза: *родени*, Сбм. IV., 256., кюдои (нрави, срб. ћуди), 69.. свекя, 117., рагя„ 208., тугинъ (но въ сжщата пѣсень и *„чужда* земя", 456. и нѣколко пжти причастия на *ееки* намѣсто на *еещи:* плетееки, 449., стегаеки, чешляеки, 449. Сжщо забѣлѣзваме и въ пѣснитѣ отъ Струга у Шапкарова, кн. VI., 336—339.: фашчам, вешчани, чуждина, мошне, машчаа, но: нокьно време, 338. Въ Сбм. материали отъ Струга има твърдѣ малко: нѣколко гатанки въ кн. IV. (255.—256.), една пѣсень и нѣколко дѣтински залъгалки (кн. V., 30., 208.—209.). въ които нѣма случайно и примѣри съ tj - dj, освѣнъ *прежда* (IV., 255.) и нѣколко пжти *кьерка.* Срв. още и тия примѣри, що ги навежда Хр. Матовъ отъ *Стружко* (Бълг. Пр. год. V., кн. 4., 145.): *свешчи, лешча, гашчи, плешчи, врешче, межџа, мъшчеа, пашчерица, машчеiнца, сажџи, вежџи, чуж, чужџина, прежџа, рожџа* (?), *плашчам, испрашчам, фашчам, рожџам, изважџам, заожџам, наожџам, погожџам, наглежџам, бижџат.*

И тъй, щомъ дѣлимъ бълг. езикъ споредъ изговора на старослав. tj—dj. говоритѣ въ *Рѣсенъ, Охрида* и *Струга* трѣбва да идатъ къмъ общобългарското *шт—жд*-нарѣчие, защото въ тѣхъ правилната замѣна е шч - жџ, докато к'—г' се срѣща въ твърдѣ малко думи. Освѣнъ това, тия говори се доближаватъ къмъ общобългарското нарѣчие и съ изговора на ѫ, която гласна у тѣхъ гласи като ъ; но пакъ трѣбва да признаемъ, че съ югозападното (срѣдномакедонското) к'—г'-нарѣчие ги съединяватъ повече свойщини, именно: 1) *общъ изговоръ на* $щ_1$ — $жд_1$, като шч — жџ; 2) *общо ударение* — на третия слогъ отъ края (⏑ '⏑ ⏑ ⏑); 3) еднакъвъ изговоръ на **ъ** и **ь**: **ъ** като *о* и **ь** като *е*; 4) *троенъ членъ*; 5) *т* въ 3. л. ед. сег. Затова ги и разгледвамъ тука.

Отъ Струга на сѣверъ по рѣка Дринъ захваща единъ български говоръ, който, макаръ да има повече примѣси отъ к' — г' спада откъмъ tj - dj и той къмъ общобългарското *шт—жд*-нарѣчие; то е *дебърскиятъ* говоръ — най-западниятъ клонъ отъ цѣлокупния български езикъ, но пакъ не по-малко български, отколкото много други наши говори. Понеже Дебърската область се допира прѣзъ Шаръ-планина съ *Призрѣнско*, понеже и на сѣверъ отъ нея се простира *Тетовско*, гдѣто говорътъ е доста повлиянъ отъ нѣкои сръбски свойщини, човѣкъ би прѣдполагалъ да намѣри въ Дебърско *изроденъ* български езикъ; а то напротивъ дебърскиятъ говоръ е по всичко чистъ български езикъ, и каквото въ него не е общобългарско, то е или взето отъ съсѣднитѣ нему срѣдномакедонски говори, или се е пъкъ развило самостойно въ него. Тъй, като оставимъ замѣната за tj — dj, за която ще говоримъ на особено, дебърскиятъ говоръ има тѣзи общи свойства съ другитѣ македонски говори: 1) общо —*третосрично ударение* (⏑ '⏑ ⏑ ⏑); 2) *еднаква* замѣна за *еровет*ѣ, сирѣчъ *о* за **ъ** и *е* за **ь**; 3) *троенъ членъ;* 4) *т* въ 3. л. ед. ч. сег. вр. А самостойно развилъ слѣднитѣ три свойщини: 1) изравнилъ ѫ съ **ъ** въ звукъ *о*; 2) прокаралъ наврѣдъ намѣсто **ръ-лъ** — *ор-ол*; 3) изравнилъ

всичкитѣ глаголи безъ разлика въ една форма за 1. л. ед. ч. сег. вр. — на *а*. Отъ тия самостойно развити свойства първитѣ двѣ ни сѫ познати и отъ други български говори (въ Родопитѣ), а послѣдното е напросто разширена по аналогия общобългарската форма за 1. ед. сег. отъ I. и II. спрежение.

Нѣкои дебърски говори иматъ общо съ срѣдномакедонското к′ — г′ нарѣчие още и това свойство, че изговарятъ $щ_1$ — $жд_1$ като *шч* — *жџ*[1]); тъй прѣдаватъ тия звукове почти всичкитѣ наши сбирки, па и Ястребовъ. Но Облакъ (Maced. Stud. 63.) приема за тоя говоръ *двойна* замѣна за $щ_1$ — $жд_1$: *шч* — *шџ* (Галичникъ) и *шт* — *жд* (Обоки и Клен′е.). Па и Кънчевъ (Македония) въ една случайна бѣлѣжка (стр. 263.) казва, че у *полянитѣ,* т. е. градъ Дебъръ и околность, щ се изговаря като *шт,* а въ область *Долна-Рѣка*, т. е. у *миящитѣ*, щ гласи *шч* — значи пакъ *двойна замѣна.* Но студентъ Арсо Алексиевъ, родомъ отъ Дебъръ, когото разпитвахъ за родния му говоръ, твърди, че щ—жд се изговаря *навредъ по Дебърско* — па и въ *Галичникъ* — като *шт—жд*; тъй сѫ означени у него тия звукове въ материали отъ Дебърско, Сбм. XVI.—XVII. 351.—356. и 360. — 361. И да не е общо това *шт* — *жд* по цѣло Дебърско, види се, ще е доста разпространено; тъй че и по това си свойство този говоръ се приближава повече къмъ общобългарското *шт—жд*-нарѣчие. Но азъ не приброихъ за сега това му свойство ни къмъ първата, ни къмъ втората група отъ неговитѣ отличителни бѣлѣзи, докато си обясня по-добрѣ въпроса.

Сѫщо разногласие владѣе и откъмъ шушкавата замѣна за tj — dj, т. е. въ случай, гдѣто tj—dj по тоя говоръ не сѫ получили *гърленъ* (к′ -г′) изговоръ. Но за въпроса, който ни занимава тука, е все-едно, дали за tj—dj се чува въ Дебърско *шт—жд* или *шч—жџ*, защото и двата изговора сѫ *шушкави*, а не *гърлени*, и двата сѫ своиствени на общобългарското *шт* -*жд*-нарѣчие; за насъ е важно да знаемъ, доколко тоя говоръ е осталъ запазенъ откъмъ *к′—г′,* все-едно, дали намѣсто тия звукове се чува *шч—жџ* или *шт—жд.* Сѫдейки по материалитѣ отъ Дебърско, излиза, че дебърскиятъ говоръ се бори още твърдо, за да запази стария български изговоръ за tj—dj, и само въ сѣвероизточнитѣ си прѣдѣли се поддава на влияние отъ срѣдномакедонското к′ -- г′-нарѣчие. Ето защо въ обнародванитѣ материали отъ тоя край срѣщаме въ едни и сѫщи думи ту *шч* - *жџ* (или *шт—жд*), ту к′—г′ — споредъ това, дали материалитѣ сѫ отъ *южни* или *сѣверни* дебърски села. Споредъ досегашнитѣ материали къмъ първитѣ спадатъ напр.: *Гинеецъ* (Шапк. VIII., 19.—25.), *Дренокъ* (Шапк. VIII., 10.—16.), — *Кленье* (Oblak, Maced. Stud. 64.) и *Модричъ* (Шапк. VI. 417.); самиятъ градъ *Дебъръ* (Ястребовъ, 229.—249., 427.—471.), стои посрѣдъ, а въ селата на сѣверъ отъ Дебъръ, като: *Тресанче,*

[1]) Приемамъ, че по-обща замѣна за $щ_1$—$жд_1$ въ срѣдномакедонскитѣ говори е *шч—жџ*, макаръ че покрай нея не по-малко обикновена е и замѣна *шт—жд* за сѫщитѣ звукове. Но именно гдѣ какъ е, немога опрѣдѣли сега, па и не е толкозъ важно за въпроса, който ни занимава. Едно мога потвърди, а то е и по-важно, че дѣто $щ_2$ — $жд_2$ не сѫ минали въ к′ — г′, навредъ сѫ изравнени въ изговора си съ $щ_1$ — $жд_1$,

(Ил. Сб. 115.—134., 244.—247.), *Лизаро̀-поле* Сбм. VII., 33.—34.), и *Галичникъ* (Сбм. XI., 37., 145.; XVI.—XVII., 351., 360.; Maced. Stud. 64.—65.) прѣобладава *к′–г′*. И тукъ ще забѣлѣжа, че въ *пѣснитѣ* се срѣща повече к′–г′, а въ прозаичнитѣ материали по-малко, отъ което сѫдимъ, че въ живия говоръ прѣобладава *шушкавъ* изговоръ, а не *гърленъ*. За да се види нагледно, че дебърскиятъ говоръ откъмъ tj—dj има право да се брои къмъ общобългарското *шт–жд*-нарѣчие, ще сведа тука най-напрѣдъ примѣритѣ съ *шч–жџ* (шт — жд) споредъ печатанитѣ материали, а подиръ това ще допълня тия материали съ това, що самъ узнахъ по лични разпитвания. Захващамъ съ *Ястребова,* който макаръ да избѣгва нарочно българскитѣ свойщини въ дебърскитѣ пѣсни, пропусналъ доста примѣри съ шч—жџ: вода синошница, 48., мошне, 55., разбужено (=разбудено), 61., метеешчи, готвеешчи, чекаешчи, служеешчи, гледаешчи, креваешчи, 62., месеешчи, 63., плачеешчи 64, слзи горешчици, 77., при това зла*т*ено, а не *злаќено,* 442. Примѣритѣ съ к′–г′ или споредъ Ястребовото означение ћ—ђ сѫ значително повече, ала нека се има прѣдъ видъ, първо, че материалитѣ сѫ *пѣсни* и второ, че сѫ *тенденциозно* събирани и нареждани. — Въ Сбм. намираме слѣднитѣ примѣри за *шч – жџ*: *плешчи,* I., 146.; *мошчеа,* II., 218.; *прошченье* III., 58.; *плешчи,* VII., 96.; *немошка* (= болежка), XVI.—XVII., 352., *помошница,* 353., *моштеа,* ibid. *моштеінuца* 354., *веждите,* ibid. въ Шапкаровия сборникъ: *сношчи, ношта, вежди,* VI., 716., *полу-нощя,* 417.; *мошченица,* VIII., 3., *горешчото млеко,* 7., *петчера,* 13., *невиждало,* 14., *фашчат, паждет,* 15., *виждала,* 19., *фашчало, превращча,* 20., *врашчат,* 22., *спиешчем,* 27.; у Облака, Maced. Stud. 4.: *лешта, свешта, враштает, фашта, плашта, плешти, межда, рожда, моштеа, помош, рожден′е, сажди.*

Тия примѣри доволно ясно характеризуватъ дебърския говоръ откъмъ tj -dj; обаче характеристиката ще бѫде много по-пълна, ако се знае *общото число* на думитѣ съ *шт–жд* и то отъ едно *опрѣдѣлено мѣсто* въ Дебърско. Защото, първо, материалитѣ отъ тоя край сѫ още твърдѣ малко, за да можемъ си извади отъ тѣхъ пъленъ сводъ на думитѣ съ *шт–жд,* и второ, защото за повечето отъ тия материали се казва на просто „отъ Дебъръ" или „Дебърско" — безъ да се опрѣдѣля именно, отъ кое дебърско мѣсто сѫ. Колко важно е да знаемъ цѣлото число думи съ *шт–жд,* имахъ случай да се убѣдя самъ. Когато четохъ у Облака, Macedonische Studien, 64.—65., че въ *Галичникъ* казватъ: кук′а, нок′, свек′а, врек′а, к′ерка, нек′у, врак′а, фак′а, домак′ин, стрек′ава, прак′а, повек′и, попрак′а, гак′и, гледàек′и, играек′и, мег′у, мег′а, туг′и, туг′ина, раг′а, рг′а, рг′ав, граг′анин,-ка, саг′и, а само: лешча, плешчи, и мошчеа; когато слѣдъ това разгледахъ и материалитѣ отъ това село въ Сбм. XI., 145.—153., гдѣто срѣщнахъ само к′–г′ (рагьат, рагьанье, нокь, вракьат, стрекьаваіат, повекье, кьерко, пагьал, вракьал, факьате, полнокь, кьеш, пракьаш, іаваіекьи, мегьу, свекьи, снокьило), а ни едно *шт-жд,* па тъй сѫщо и въ Сбм. XVI.—XVII., 57.—62. и 351.—356., гдѣто срѣщнахъ пакъ само к′ – г′ (к′ерко, граг′анко, свек′и, мег′а, догаг′ат, синоік′а, синок′, нок′а), съставихъ

си понятие, че въ това село освѣнъ горнитѣ три примѣра отъ Облака друго *шт–жд нѣма*. Но какво излѣзе, когато разпитахъ за изговора на tj—dj въ Галичникъ, имайки прѣдъ видъ *всичкитѣ* думи на това село? Излѣзе, че въ Галичникъ наистина изговарятъ цитиранитѣ горѣ думи съ г′-к′, но при това изговарятъ не само *лешча, плешчи, мошчеа*, както четемъ у Облака, ами още: *вежди, вештица*[1]) *гашник, горешто, мъштеа, светѝ-мошти; нáпрежен, ништи* (совалка), *паштерка, пешници, мечкинà-пеш, помош, помошница, прашка, прежда, свеѓник,* които думи нѣма нито у Облака, защото ги не е чулъ, нито въ Сбм. XI. и XVI.—XIIV., защото случайно се не срѣщатъ въ обнародванитѣ текстове.

Понеже въпросътъ за *к′—г′* въ бълг. езикъ е много важенъ — особено пъкъ кога е дума за тоя далеченъ край, за който не само въ чужбина, ами и у насъ иматъ твърдѣ неясно понятие, то облѣгайки се на досегашнитѣ материали отъ Дебърско и подкрѣпенъ отъ свѣдѣнията, които ми достави г. Алексиевъ, комуто благодаря за това, гледахъ да си обясня по-напрѣдъ самъ въпроса, за да мога и по-ясно да го прѣдставя прѣдъ научния свѣтъ. Прѣди всичко ще кажа, че Дебърската область, колкото и малка да е, раздѣлена е на други по-малки области съ разни плѣменни названия. Тамъ има: *поляне, мияци, бърсяци, кецкари, улюфи* и пр. Вж. Кънчевъ, Македония, 30.—31. Какво етнографично значение иматъ тия плѣменни имена, и дали сѫ стари, мѫчно е да се каже; но за въпроса, който ни занимава тукъ, можахъ да узная, че *полянитѣ* и *мияцитѣ* прѣдставятъ сѫщия *дебърски елементъ*, докато *улюфитѣ* и *кецкаритѣ* иматъ голѣма прилика въ говора си изобщо и специално по $щ_2$ - $жд_2$, съ Охридско-Стружката область, а тъй нареченитѣ *бърсяци* (въ Кичевско и Крушево) спадатъ по говора си повече къмъ срѣдномакедонското нарѣчие. Откъмъ разпространението на *шт—жд* (или шч—жџ) забѣлѣзваме и тукъ, както навредъ по говоритѣ, една постепенность, която състои въ това, че на *югъ* се употрѣбя *най-много шт—жд, посрѣдъ — по-малко*, а на *сѣвероизтокъ — най-малко*. Найдобрѣ е запазено *шт—жд* у тъй нареченитѣ *кѐцкари*[2]) и *ýлуфи* или *ýлюфи*[3]) — на югъ отъ Дебъръ и то въ сѫщитѣ думи, както и въ *охридско-стружкия говоръ*. А въ сѫщия градъ Дебъръ, който е центъръ на Дебърската область, *шт—жд* сѫ измѣстени още отъ тия думи: *врек′а, гак′и, граг′ани, нок′, стрек′а, туг′, туг′ина* и отъ глаголитѣ на *′аш: врак′аш, паг′аш* намѣсто *врашташ, паждаш*, докато въ всички други случаи си стоятъ; по-на сѣверъ и сѣвероизтокъ отъ Дебъръ, именно у бърсяцитѣ, се срѣща *к′—г′* не само въ горнитѣ случаи по дебърско-градския говоръ, но още и въ думи: *вег′и, мег′а, плек′и, прег′а, саг′и;* освѣнъ това *шт жд* е измѣстено въ бърсячки и отъ *дѣепричастията*: гледаек′и,

---

[1]) Бѣлѣжа *вежди, вештица,* а не *вежџи, вешчица*, както Облакъ, защото студентъ Арсо Алексовъ, който ми даде тия свѣдѣния и който е билъ учитель въ Галичникъ, твърди положително, че изговорътъ на щ—жд въ това село е *шт—жд*, а не *шч—жџ*.

[2]) *Кецкари* споредъ *Кънчевъ* (Македония, 31.) населяватъ тия села: *Луково, Ябланица, Селце-Жупа, Нерезе, Пискупщина, Дренокъ* и *Модричъ*.

[3]) Споредъ *Кънчева* (Макед. 31.) села: *Стеблево, Гиневцъ, Себища* и *Борово*.

седѐек'и, а не гледа̀ешти, седѐешти, както у сѫщитѣ дебренци и на югъ отъ тѣхъ.

Понеже *градъ Дебъръ* прѣдставя въ тая постепенность хубава срѣда, то най-добрѣ ще е да знаемъ именно тамъ, какъ стои съ щ₂–жд₂; за това ще изброя тука всичкитѣ думи съ щ₂ жд₂ като ги групирамъ споредъ това, какъ сѫ замѣнени въ тѣхъ старитѣ съчетания tj и dj.

I. Думи съ *шушкава замѣна* за *tj–dj*:

вежди (вештер, вештица), *гашник*, *гбечко месо* (срв. и въ Разлогъ: *гоежго*), *горештà-манца*, *Граждани* (село), *лешта, моштеа, моштеінца, межда, межници* (Marksteine): коде се *межнѝците* на нивата твоıа? свети-*мошти*, *нѐмошка*: овеа ниıе голема болес; то ıе *нѐмошка; надежда*: о *надежда майкина*! *нàпрежен*: глеат коі по-*нàпрежен* да бидит; *нишки* и *ништи* (совалка), *мошне*, *синошнà*-вода, *сношти* (у бърсяцитѣ), *ношви* (*општи*, *општина*); *паштерка*, *Мечкинà-пеш* (мѣстность), *пѐшници*, *пѐштера, плѐшти, пòмош, помòшница*: Ивàинца ми беше *помòшница* на лоізе; *прашка, прежда, сажди, свешник, Брждани*, село у бърсяцитѣ; освѣнъ това и всичкитѣ *дѣепричастия: одѐешти* пàднало дѐтето, *седѐешти* он мѐ удри.

II. Думи съ *гърлена* замѣна за *tj – dj*:

век'е, повек'е, врек'а, гак'и, грàг'ане, к'а-к'еш, к'ерка, кук'а, мег'у, нок', нок'еска, нок'евам, синоік'а, кук'нина, орг'а, свек'а, стрек'а, туг', туг'ина; освѣнъ това глаголитѣ на *'аш*: *врак'аш, извагаш, плак'аш, прак'аш, рог'аш, фак'аш*.

Ако не смѣтаме *глаголитѣ* на *к'а–г'а*, защото се балансиратъ съ *дѣепричастията* на *шти*, а сравнимъ само отдѣлнитѣ думи, споредъ както сѫ замѣнени въ тѣхъ tj–dj, ще видимъ, че въ дебърския говоръ има една връхнина отъ 16 случая *въ полза* на общобългарския изговоръ; защото срещу 19 думи съ *к'–г'* има 35 думи съ *шт–жд*; па и да не броимъ четире отъ тѣхъ (*вештер, вештица, општи, општина*) като отъ съмнителенъ произходъ, пакъ оставатъ 32 думи срещу 19, което показва ясно, че дебърскиятъ говоръ пази откъмъ тая страна още хубаво старата връзка съ общобългарското *шт-жд*-нарѣчие. За мене дебърскиятъ говоръ се прѣдставя като напросто излѣзълъ отъ *охридския*, слѣдъ като изравнилъ ѫ и ъ въ *о*, лъ-ръ въ *ол* и *ор* и ѫ и ѧм у всичкитѣ глаголи въ 1. ед. сег. въ *а*. Има даже дохватки, по които опрѣдѣляме и *врѣмето* на това отдѣляне, или по-добрѣ на прѣхода ѫ въ *о*; то е станало, *слѣдъ* като въ охридския говоръ била вече развита извѣстната редукция на звукъ *а;* думи като: *мòштеа, снòга, нàзод, òмбар, зно* (и *зноіа*), въ дебърски сѫ произлѣзли просто възъ основа на охридскитѣ: *мъшчеа, снъга, нàзъд, ъмбар, знъм*, гдѣто имаме редуцирано *а*. Па тъй сѫщо и дебърскитѣ: *іозик, іоторва, іочмен, заіок* не бива да се тълкуватъ иначе, освѣнъ като произлѣзли отъ охридскитѣ: *ъзик, ътърва, ъчмен, заък*, гдѣто имаме срѣднобългарска юсова замѣна (ѭ намѣсто ѩ). Значи и въ дебърския говоръ, прѣди да се замѣнятъ етимологичнитѣ звукове *а* и ѫ съ *о* въ

изброенитѣ думи, ще сѫ биле сѫщо тъй прѣгласени въ ъ, както сѫ днесъ още въ охридския. А щомъ е имало едно врѣме и въ Дебърско подобенъ изговоръ, какъвто е днесъ въ Охридско, то е вече доста силно доказателство, че въ него ще е владѣла и своиствената на охридския говоръ замѣна *шч-жџ* (или все-едно — *шт-жд*) за tj dj. Слѣдователно, щомъ дѣлимъ българскитѣ говори спородъ tj–dj, дебърскиятъ говоръ ще трѣбва да причислимъ къмъ главното българско *шт-жд*-нарѣчие; разбира се, туй не ни прѣчи да го числимъ и къмъ други групи бълг. говори, кога взимаме друга дѣлидбена основа.

Щомъ общобългарското *шт–жд*-нарѣчие се простира прѣзъ Леринско, Костурско, Прѣспенско, Охридско, Стружко, и Дебърско—значи дори подъ Гостиваръ, то за третото българско *к′–г′*-нарѣчие остава областьта, затворена съ тоя кръгъ отъ български *шт – жд-* говори. А понеже, както казахме, надлъжъ по Шаръ-планина и Скопска Църнагора се ширятъ сега арнаути, то к′–г′-нарѣчие се допира само на сѣверъ прѣзъ Вранско съ моравското нарѣчие отъ една страна и съ сѣверозападното ч–џ-нарѣчие — отъ друга.

Въ тази область различаваме три групи к′–г′-говори:

I. Сѣверномакедонски говори;
II. Срѣдномакедонски говори;
III. Югоизточномакедонски говори;

Първата група я съставятъ говоритѣ по *Долни-Пологъ* (Тетовско), *сѣверно-Скопско* (Черногория), подирѣ по *Кумановско, Кратовско, Паланско* и нагорѣ по рѣки *Пчиня, Крива-рѣка* и *Българска Морава*. По фонетичнитѣ си бѣлѣзи тия говори спадатъ повече къмъ *сѣверозападното* ч-џ-нарѣчие, защото съ другитѣ македонски говори ги съединява *само* еднаквата замѣна за *tj – dj*. Тия говори съставятъ прѣходъ между сръбско-българското ресавско или моравско нарѣчие и чиститѣ български говори. Па именно защото се допиратъ съ разни говори, тѣ сѫ получили и различни свойщини, които не сѫ още сформирувани въ едно цѣлокупно цѣло. Затова е мѫчно да имъ се даде обща характеристика. Главнитѣ фонетични бѣлѣзи на тия говори покрай к′–г′ за tj–dj сѫ:

1. **щ₁–жд₁** се изговарятъ като *шт–жд;*
2. **ѫ** гласи въ коренни срички като *у;*
3. **ъ** и **ь** сѫ изравнени въ единъ и сѫщъ звукъ *ъ;*
4. **ръ** звучи като *ър*, а **лъ** – като *лъ* и като *у;*
5. ударение *общобългарско* съ тенденция къмъ двусрично.[1])

Другитѣ двѣ групи говори иматъ общо съ първата група само к′–г′ — доколкото не сѫ запазили още старото си шч–жџ (или шт–жд); инакъ всичкитѣ горни петь признака сѫ други, именно:

---

[1]) Тая харастеристика на сѣверномакедонскитѣ говори е споредъ говора въ с. *Нежилово*, Паланска каза, но по-близу до Кратово; снета е по говора на *Пеша Ристовъ*, зидаръ тука въ София, на 54 години и скоро дошелъ отъ родното си мѣсто.

а) *въ срѣдномакедонскитѣ говори:*

1. щ₁—жд₁ се изговаря *шч—жџ* (по-рѣдко *шт—жд*);

2. ѫ гласи въ коренни срички като *а*;

3. ъ се *различава* отъ ь; ъ = *о*, ь = *е*;

4. ръ гласи като *ър*, а лъ като *ол* (но въ Кичевско *ъл*, въ Тиквешко *ъ*);

5. Ударение *опрѣдѣлено третосрично* ⏑ ⏑ ⏑ ⏑, но въ Тиквешъ — полуопрѣдѣлено двусрично второ: ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑.

б) *въ югоизточнитѣ макед. говори:*

1. щ₁ — жд₁ гласи като *шч — жџ*;

2. ѫ гласи въ коренни срички като *ъ*;

3. ъ се *различава* отъ ь: ъ = *о*, ь = *е*;

4. ръ и лъ промѣнливи: *ър* и *ръ*, *ъл* и *лъ*;

5. Ударение *полуопрѣдѣлено двусрично*: ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ при туй и:

6. *Редукция* на високитѣ гласни *а*, *е*, *о*.

Срѣдномакедонскитѣ говори заематъ най-голѣма область отъ Македония, именно областьта между *Скопие*, *Кичево*, *Крушево*, *Битоля*, *Мориово*, *Тиквешъ*, *Радовишъ*, *Кочани*, заедно съ вѫтрѣшнитѣ градове *Щипъ*, *Велесъ* и *Прилѣпъ*. Въ тая широка область срѣдномакедонскитѣ говори образуватъ една здраво сплътена и хубаво изравнена цѣлость. А понеже тия говори, както казахме, иматъ толкова общо съ най-западнитѣ клонове отъ общобългарското шт—жд-нарѣчие, именно съ говоритѣ по Ресенско, Охридско, Стружко и Дебърско, тѣ образуватъ съ тѣхъ едно закрѫглено цѣло, каквото нѣма нийдѣ между българскитѣ говори. Единството развалятъ до нѣйдѣ само източнитѣ македонски говори по *Кочанско*, *Радовишъ*, *Тиквешъ* и *Мориово*, които нѣматъ еднакво ударение съ тѣхъ, а отиватъ или съ общобългарското, или съ воденското, или пъкъ си иматъ особена акцентна система.

Югоизточнитѣ макед. говори заематъ областьта между *Острово*, *Гевгелии* и *Солунско* съ центъръ *Воденъ*. Тѣ сѫ повече смѣсени говори и особено единство по между имъ *нѣма*, ни откъмъ к′—г′, ни откъмъ другитѣ имъ говорни свойства. Кукушкиятъ говоръ, макаръ да е твърдѣ близенъ до воденския, откъмъ tj—dj пада извънъ тази область, защото въ него прѣобладава шч—жџ. За тоя говоръ вж. у Д. Мирчевъ, тука.

И тритѣ говорни групи, на които дадохме главнитѣ фонетични бѣлѣзи, иматъ, казахме, туй общо свойство, че замѣнятъ tj — dj съ к′ — г′. Ала нека се не мисли, че въ тази область к′—г′ навредъ еднакво се замѣнява съ tj — dj; забѣлѣзваме една постепенность отъ сѣверъ къмъ югъ, която ни обяснява и произходътъ на македонскитѣ звукове к′—г′: най-редовно и правилно употрѣбятъ к′—г′ *сѣвернитѣ* македонски говори, докато въ *срѣднитѣ* и *южнитѣ* намираме покрай к′—г′ още и шт—жд.

По-горѣ казахме, че дебърскиятъ говоръ заедно съ говоритѣ по Охридско и Прѣспенско езеро споредъ замѣната си за tj - dj спадатъ

къмъ общобългарското *шт—жд*-нарѣчие. Обаче нека се не мисли, че веднага съ тия говори се свършва областьта на *шт—жд*, защото въ тѣмъ съсѣднитѣ краища (Гостиварско, Кичевско, Крушовско, Битолско), *шт—жд* си се още чува, макаръ и въ по-малко думи. Въ Кичевско напр. се употрѣбятъ тия думи съ *шт—жд*, споредъ както ми ги съобщи г. *Стойко Димитровъ Вълкановски*, чиновникъ тука въ Земледѣлско-търговското министерство, родомъ отъ Кичевското с. *Латово* (на Дановата карта погрѣшно: „*Ладово*") и бивши учитель тамъ: *гдрешто, горѐштина, гдишник* (но гаќи), *пàштерка, кражба, маштеа, мòшти, мòшне, нѐмош, немоштен, нàпрежен, нỳжда, нѝшти, нѝштелки, изнѝштено, пѐштера, плѐшка* (но плѐќи), *пòмош, пòмошник, помòшница, прашка, рожба, рождество, свешник*, а въ ближнитѣ села *Пласница* и *Оранци* още: *снòшти* и *ръжда*.[1])

Въ сѣверно Битолско се срѣщатъ тъй сѫщо много думи съ *шт—жд*, тъй напримѣръ въ с. *Църско* употрѣбятъ освѣнъ горнитѣ отъ Латово още и: *сноишти, пешник, пòслежен, длошки* (овошки) — споредъ както ги провѣрихъ по Янаки Ангеловъ, търговецъ, родомъ отъ това село. А въ село *Велмевци* (туку до Църско) казватъ още: *лешта, брош* (брощь, Mukl. Etymol. Wört. отъ tj), *прѐмеже* (премеждие), *прашта* и (прашка), *маштѐinца, òбушта, гдечко* месо, вж. П. Гѫбювъ, *По говора въ с. Велмевци*, „Трудъ", IV., кн. I., 85. Срв. още *плашта* отъ Битоля, Сбм. XI., 384.

А отсамъ Прилѣпъ — значи още по-навътрѣ въ тая прѣдполагаема к'—г' область, споредъ *М. Цъпенкова*, неисточниятъ изворъ на умотворби отъ тоя край въ Сбм., ето кои думи си забѣлѣзахъ съ *шт—жд*: *гдрешто, пàштерка, кражба, маштеа, мошти, немошница, пòмош, нàпрежни, нужда, нуждàлиа, нѝшти* (нищелки), *сношна* вода, *пѐштера, плешка* (но множ. *плеќи*) *прàштила, свешник* (но свеќа), *рождѐство, сноишти* (но синоќа); Д. Мирчевъ дава още и тия примѣри (въ статията си по прилѣпския говоръ, приготвена за сборника): *машчѐница, Кривогашчани* (село), *свѐшченик, нужен, пòслежен, нѐкоаш*. Вж. сѫщо у Хр. Матова, Бълг. Пр. год. V., кн. IV., 146.: *пашчерка, рожба, машченица, нужба, прашчила*. А студентъ М. Копановъ отъ Прилѣпъ, ми съобщи още: *дàжбина* (данъкъ), *сържба* (сръдня) и *нѐвежа*. Послѣдната дума трѣбва да е нова.

Звукове *шт—жд* или *шч—жџ* намираме още по-нататъкъ; тъй напр. отъ село *Мързенъ-Ораовецъ* на югъ отъ *Велесъ* (Тиквешко) си забѣлѣжихъ тия думи (споредъ баба Неда Николова, родомъ отъ това село): *горешчѝна* (покрай врукина), *мошне, напрѐжниот, нужџа, нужен* (има нужда), *нѐкогаш, нѝкогаш, нишчѐлки, овдшче, пашчѐрка, плешка, срѐтчу, пешчѐра*.[2])

---

[1]) Интересно е, че въ говора на с. *Латово*, който е западноцентраленъ говоръ (ѫ=а) лъ не гласи *ол*, както въ съсѣднитѣ му *дебърски* и *прилѣпски* говори, а както въ общобългарски ъл: *вълк, гълтам, жълт, вълна* и пр. съ изключение само на *золва*, която дума и въ други централни говори прави изключение. Отклонката е понятна, щомъ излизаме отъ старобългар. зълъ; срв. и срб. *заова*, а не *зува*.

[2]) Интересно е *ударението* въ тоя говоръ както и въ цѣло Тиквешко. То не е ни велешко (третосрично), нито пъкъ върви съ нѣкой отъ досега извѣстнитѣ видове българ.

А въ сѫщия градъ Велесъ се употрѣбятъ слѣднитѣ думи съ *шт—жд* (шч — жџ), споредъ както си ги забѣлѣзахъ по г-жа *Ацана Матова*, майка на покойния Д. Матовъ: *па̀шчерка, мдшти, мдшне, пдмошник, пешник, плешка, плешки* (и плек'и), *рдждѐнство, напрѐжните* луѓе биле пѝ-арни, *нѝжда, нѝжен* е, го дотѐрала *нѝждата, некогаш, никогаш, еднаш, нишк'и,* к'е го *ра̀знишчим, о̀бушта, нѝштелки, о̀пшта* ра̀бота, *о̀пштина, пѐштера;* освѣнъ това: *свешник* (а не *свек'ник*) = светилник за борина. При това забѣлѣзвамъ, че изговорътъ на щ—жд ми се счуваше ту *шч—жџ,* ту *шт—жд: клешти, гушчер, дъжџовна, кръштевам.*

Щомъ у всичкитѣ срѣдномакедонски говори намираме покрай к'—ѓ и *шт — жд* (или шч — жџ) като замѣна за tj — dj, би трѣбвало да приемемъ, че заправо областьта на сѫщинското к' — ѓ-нарѣчие начева отъ ония краища, гдѣто *изчезватъ думитѣ* съ *шт—жд* и гдѣто заедно съ к'—ѓ се намѣсватъ и други небългарски свойщини: ж = *у*, ъ = ь = ъ. За това азъ схващамъ к'—ѓ въ срѣднитѣ и южни македонски говори като тѣмъ първоначално *чужди звукове*, внесени въ тѣхъ отъ сѣвернитѣ погранични говори, гдѣто сѫщитѣ звукове сѫ си по-домашни и по-старински. Тъй се обяснява оня *дуализъмъ* откъмъ замѣната на tj — dj, който се срѣща у всичкитѣ македонски говори отъ Скопие надолу и който напразно ще търсишъ отъ Скопие нагорѣ. Отъ разпититѣ ми за Кратовско откъмъ тая страна се увѣрихъ, че въ тоя край нѣма вече думи съ *шт — жд* намѣсто tj — dj, а навредъ все к' - ѓ. Тъй напр. въ с. *Нежилово* (близо до Кратово) споредъ *Пеша Ристовъ* отъ това село, най-обикновенитѣ думи съ *шт — жд*, които се срѣщатъ навредъ по останала Македония, си се изговарятъ пакъ съ к'—ѓ — или пъкъ ги нѣма никакъ; тъй: *свек'ник, гак'ник, плек'и, вок'е, врук'о, врук'ѝна, крађа,* (така чухъ!) намѣсто *кражба, помок', нити* (нищелки), *мак'еа,* даже *брок'* (брощь!), а пъкъ: *нужда, навуща, мошти, некогаш, немощен, мошне, рожба, пещера, пращило* — нѣма никакъ, т. е. има насрещу тѣхъ съвършено други думи.[1]) Тъй че ония думи съ *шт—жд*, които срѣщаме по цѣла останала Македония, ще сѫ остатъци отъ нѣкогашна обща употрѣба на щ—жд по тия краища, значи *по-стари*, а *к' – г'* — *по-нови*.

Споредъ това, заключението на Облака, че к' – ѓ е *чуждо* въ *солунскитѣ* и *дебърскитѣ* говори, а *шт—жд* (шч—жџ) е у тѣхъ *по-старо* и *домашно* (Maced. Stud. 63., 67.), може смѣло да се приложи върху *всичкитѣ македонски говори*, гдѣто покрай к — ѓ намираме и *шт — жд*

ударения, а прави за себе си *отдѣлна система*, на която свойството е да *отбѣгва послѣдния слогъ* у многосложни думи и да прѣдпочита двата *прѣдпослѣдни*, значи ударение *полуопрѣдѣлено*-двусрично *второ*: ⏑ ⏑ ⏑́ ⏑́ ⏑; *първото* полуопрѣдѣлено двусрично ударение е *воденското* ⏑ ⏑ ⏑ ⏑̀ ⏑́.

[1]) Макаръ че тия говори употрѣбятъ тъй редовно ќ — ѓ намѣсто tj — dj, макаръ да иматъ изравнени ъ—ь и *у* намѣсто ж (ала нѐ вредомъ!), тѣ сѫ пакъ *български*, а нѐ сръбски, защото срещу тия три сръбски свойщини иматъ много други български; тъй напр. *ръ* и *лъ* *не сѫ* вокализирани, а се изговарятъ като *ър, лъ,* а само слѣдъ *устни* съгл. *лъ* е вокализирано въ *у*: *вук, вуна*, ала: *гълтам, дльго, кльцам*; па и ж покрай *у* гласи и *а*: *ора̀а, падна̀а* (орахж, паднжхж); освѣнъ това у тѣхъ *нѣма лабиално л*, а и *ударението имъ* е тъй сѫщо *общобългарско.* А откъмъ *формална* страна *нищо сръбско* нѣма у тѣхъ, защото: у тѣхъ *нѣма падежи, нѣма инфинитивъ*, а *има членъ*: измузи ли *кравуту?* напои *ко̀н'атога.*

(шч—жџ). Какъ е станало сега това разширение на ќ—ѓ, дали съ прѣселби отъ сѣверъ, или съ постепенни заемки, мжчно е да се каже; но едно е сигурно, че ќ—ѓ дохажда *слѣдъ* като тия краища биле вече заселени съ население говореще щ — жд за tj — dj; инакъ не може се обясни, отгдѣ ще се земе щ—жд въ *най-западнитѣ* македонски краища (Дебърско, Кичевско, Охридско, Стружко) и защо въ старобългарската писменость, основана въ тия краища, нѣма ни диря отъ тия звукове; па най-сетнѣ инакъ не можемъ си обясни и цѣлия строй на македонскитѣ говори (срѣдни и южни), които освѣнъ ќ—ѓ *нищо друго* небългарско нѣматъ. Щомъ считаме ќ—ѓ за чужди въ македонскитѣ говори, можемъ да бждемъ и по-равнодушни къмъ въпроса за тѣхния изговоръ; защото изговаряли се *ќ — ђ* или ќ — ѓ все нѣма да бждатъ българскитѣ *шт—жд*. Но пакъ, имайки прѣдъ видъ *произхода* и *сжщинския изговоръ* на тия звукове, не бива да ги идентифицираме съ сръбскитѣ *ќ—ђ*, защото, първо и първо тѣ не сж дошли въ македонскитѣ говори *направо* отъ *сръбски,* а отъ ония *сръбско-български* говори по Пчиня и Морава, които и днесъ още изговарятъ ќ — ѓ намѣсто *tj dj*; второ, македонскитѣ ќ—ѓ сж още *гърлени палатали,* докато сръбскитѣ ћ — ђ сж *втори стадий* отъ сжщитѣ звукове, т. е. развити вече въ *шушкаво-зжбни* палатели. Сръбскитѣ учени може-би неволно смѣсватъ ќ — ѓ съ своитѣ *ќ — ђ,* понеже ги чуватъ все тамъ, гдѣто по сръбски стоятъ *ќ—ђ*; тъй че македонскитѣ *ќерки, меѓа,* въ които за българско ухо ќ—ѓ звучатъ тъкмо тъй, както и въ думи: *шеќер, ѓердан,* сърбинъ неволно чува и пише както *шеќер, ђердан,* тъй и *ќерка, међа.*

Съ такова субективно схващание се обясняватъ и толковато грѣшки у *Качановски,* който пъкъ намѣсто ќ—ѓ пише постоянно т́—д́: дѣвой*тя*, май*тя*, бе*т*яр (беќар), 136., *т*итка (китка), 152., *д*юбрище, 156., на седѣн*тю*, 161., старой*тя*, 162., гледаю*ти*, 165., церна калу*д*ера, 174., сѣм*ти* (семки), 406., помо*ть*, *д*ердан, 326,, бел*ти*м (белкимъ) 330. и пр. и пр. И макарь че е тъй необикновено за наше око туй означение, азъ бихъ рекълъ, че по изговоръ и слухъ то е по-близу до ќ—ѓ, отколкото ђ—ђ, защото съдържа само *омекчение* безъ *шушкавъ елементъ*, докато ћ — ђ — поне споредъ книжовния сръбски изговоръ, прѣдполага вече *шушкавость;* не туку тъй тънкослухиятъ *Вук Кърациќ* прѣдава въ рѣчника си изговора на *ќ — ђ* чрѣзъ *тьчь — дьжь*;[1]) а тия *тьчь — дьжь* стоятъ далекъ отъ македонскитѣ ѓ—ќ. Азъ чухъ една малка шушкавость на ќ само въ думи: ноќ, ноќви, синоќна, помоќ и покуќнина, но тая шушкавость не излиза винаги наявѣ, а само, както казва и Облакъ (Maced. Stud. 58.), когато ќ се изговаря съ по-голѣма енергия. Па най-сетнѣ и да имаше въ Македония сжщи ћ - ђ, нѣмаше да бжде чудно, защото щѣха да бждатъ естествено развитие отъ ќ - ѓ, тъкмо тъй, както

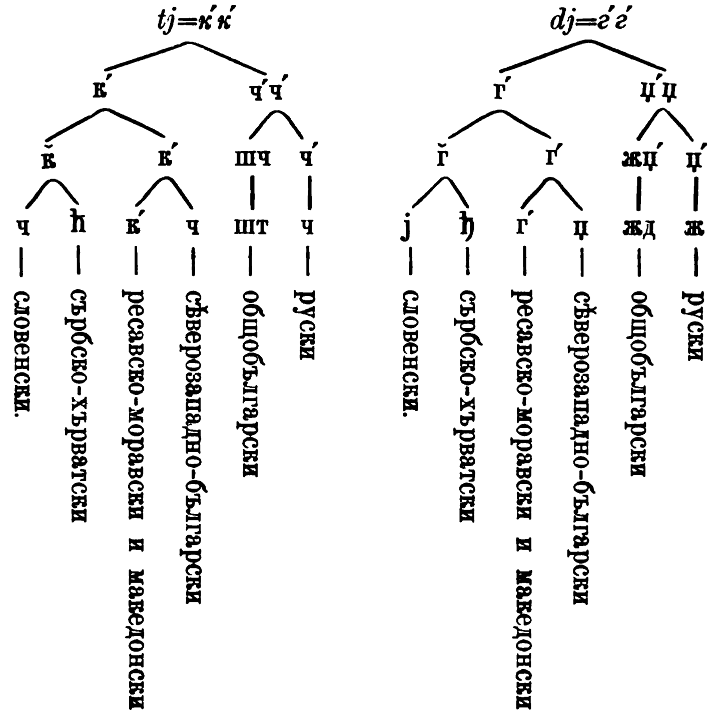
[1]) Въ материалитѣ си отъ Разложко (Додатъкъ) Вукъ употрѣбя истина *ќ—ђ* за ќ—ѓ но изрично казва, че *ќ — ђ* му означаватъ меки ќ — ѓ, вж. *Граматички и полемички списи,* držž. изд. II., 281.

и сръбско-хърватскитѣ звукове ћ—ђ сѫ се развили пакъ отъ по-стари к'—г'. Но понеже въ самата срѣда, отдѣто се вписатъ и поддържатъ тия звукове въ македонскитѣ говори, именно въ моравско-ресавското нарѣчие, отъ което сѣвернитѣ македонски говори (въ Кумановско и Кратовско) сѫ просто продължение, сѫщи сръбски ћ—ђ още нѣма, то затова ги нѣма и въ македонскитѣ говори. Но въ сѫщность к'—г' трѣбва да се счита за изходище не само на сръбско-хърватскитѣ ћ—ђ, ами и на словенскитѣ *ч—j*, на рускитѣ *ч—ж* (отъ по-напрѣжни ч—ц), па най-сетнѣ и на българскитѣ *шт—жд* (отъ по-напрѣжни шч—жц). Това ще обясня други пѫть по-нашироко, а тукъ ще кажа само толкова, колкото да допълня мисъльта си. Азъ си мисля именно, че днешнитѣ *свек'а, мег'а,* тъй обикновени въ ресавско-моравското нарѣчие и въ македонскитѣ говори, стоятъ най-близу до старо-славянскитѣ *свѣтjа, медjа,* понеже приемамъ, че още въ праславянско врѣме е билъ възможенъ сѫщи прѣходъ на *тj* и *дj* въ к'—г', както и днесъ (*цвек'е, грозг'е*). Отъ тия *свѣк'а* и *мег'а* лесно си обясняваме както сръбско-хърватскитѣ *свећа-међа,* тъй и словенскитѣ *свеча-меjа,* които произлизатъ пакъ отъ *свек'а-мег'а,* само че не еднакво се развиватъ: докато *к'а* става *ча* прѣзъ *ћа*, *г'а* — дава *jа*. А за обяснение на рускитѣ *ч—ж* и българскитѣ *шт—жд* ще трѣбва да прѣдположимъ, че първоначалната гърлена замѣна за *tj—dj* въ югоизточнитѣ слав. езици е била съ *удвоени* к' и г': свѣкк'а-мегг'а, т. е. удвоени вслѣдствие на *j* слѣдъ *т* и *д* (вж. *В. Потебня*, Къ исторiи зв. р. яз. II., 45.; *А. Шахматовъ*, Къ исторiи зв. р. яз., Изв. Спб. Акад. I., 698.); Срв. *трекки, пѫккье* отъ М. Търново, Псп. XII., 436. Отъ таково удвоено к'—г' произлиза въ руски *свечча-мецца* (А. Потебня, Arch. f. Sl. Phil. III., 594.), отдѣто *свѣча-межа* — слѣдъ ослабването на *ц* въ *ж*. Българскитѣ звукове *шт—жд* се развиватъ отдѣто и рускитѣ (от *чч-цц*), само че намѣсто да се опростятъ както въ руски, тѣ се раздвояватъ тъй, че първитѣ ч и ц ослабватъ въ *ш—ж: свѣчча—свѣшча—свещта; мецца—межца—межда.* Това тълкуване обяснява хубаво, защо въ старобълг. щ—жд съдържатъ щ$_1$—жд$_1$ и щ$_2$—жд$_2$; защото се посрѣщатъ въ *шч—жц*.

Сѫщо тъй си обяснявамъ и случаитѣ съ *ktj, gtj, xtj;* най-напрѣдъ става регресивна асимилация, отъ която произлизатъ пакъ двойни гърлени: отъ *нокти, ректи* става *нок'к'и, рек'к'и,* които даватъ сѫщи промѣни както и *tj*: ресав.-срб.-хърв.-слов. нок'и, ноћи, ночи; руски — *ночи-ночи:* български — *ношчи-ношти.*

Отъ тукъ виждаме, колко интересно за науката е сръбско-българското ресавско-моравско нарѣчие съ своята най-стара замѣна за tj—dj и каква полза би принесло едно безпристрастно изложение на това тъй занемарено отъ сръбскитѣ учени славянско к'—г'-нарѣчие.

Ето и схематично прѣдставено единството на югоизточнитѣ славянски езици откъмъ *tj-dj:*

Въ сѣверозападнитѣ славянски езици съскавитѣ замѣни *ц—s* сѫ получени направо отъ tj—dj (прѣзъ удвоени ц́ц́—śś), а не посрѣдствомъ *ќ—ѓ*, защото прѣдполагамъ, че когато *ќ—ѓ* сѫ могли да минатъ въ *ц—s* (втора славянска палатализация), въ чешки и полски — па и въ другитѣ слав. езици още се е търпѣло tj—dj; т. е. когато **овьќа** дава **овьцa**, още се е изговаряло **свѣтjа**, или даже **свѣтна**. Разнитѣ замѣни за tj—dj въ славянскитѣ езици сѫ сравнително ново явление.

София, 4. V. 1901.